

La civilització islàmica i Fondeguilla

Josep Antoni Clavell i Villalba

1- Introducció. 2- Els castells. 3- La toponímia. 4- Aspectes institucionals i econòmics. 5- Esdeveniments històrics. 6- El segle XVI. 7- L'expulsió dels moriscs de 1609: a/ Context general. b/ El cas concret de Fondeguilla, Castro i Benissabdó. 8- Cloenda.

1- Introducció.

La història de la vila de Fondeguilla no es podria entendre sense la presència sarraïna en aquest indret durant més de vuit cents anys. És per això que ens proposem cercar la informació suficient per abastar aquest llarg període de temps.

L'existència de poblament humà a la part alta del riu Belcaire es remunta al segle vuitè, amb l'arribada dels musulmans a la península Ibèrica i la formació d'Al-Andalus.¹ Concretament serà als berebers a qui es deurà el naixement dels tres poblets, Fondeguilla, Castro, i el seu raval Benissabdó. Vuit cents anys d'història, tot i que a partir de 1238, la població sarraïna hi serà sota la jurisdicció de la corona catalano-aragonesa, al capitular davant Jaume. Els sarraïns romandran en aquests indrets fins al 31 d'octubre de l'any 1609 en què seran expulsats.

La població de la vall del riu Belcaire es distribuirà en nou llogarets, sis a la part baixa, a l'eixida vers la plana litoral, a Uixó, que amb el temps es convertiran en el *poble de dalt* i en el *poble de baix*, actualment la Vall d'Uixó i, a la part alta, en la zona muntanyosa, hi seran dues aljames, Fondeguilla i Castro, i un raval, Benissabdó, sota jurisdicció de Castro, que a meitat del s. XVII, tots dos últims ja s'havien despoblat i només restarà Fondeguilla, com únic poblament. Encara en l'any 1611 mossèn Esteve Cardona li escrivia al regent Fontanet: “*Señor: Los Lugares de la Vall de Uxó son 9, a saber, Benisabdón, Castro, Fandeguilla, Alcudia, Benigafull, Zeneja, Zeneta, Benisaat y Benigasló.*”

Aquests indrets dependran dels seus respectius castells, el de Castro, el de Fondeguilla (el *Castellet, Piló*) i el d'Uixó.

2- Els castells

Els castells musulmans d'*Al-Andalus*, en concret els de la zona valenciana, serien llocs defensius, en uns casos per sobre de les aldees rurals, el cas de Fondeguilla, en altres refugis d'altura, com el de Castro. Es tractava de les unitats bàsiques territorials dels quals depenien una o varies aljames, sempre al front dels quals hi havia l'*al-qâ'id*, que en els castells més importants era un alt funcionari de l'Estat i en els més petits una autoritat local, generalment un gran propietari.

El castell de Castro² es localitzava lluny de l'alqueria (*qarya*) de Castro i del seu raval (*rahal*) Benissabdó. Era dintre dels contraforts de la serra d'Espadà i el seu emplaçament es trobava aturonat al cim del mateix nom a 787 metres sobre el nivell del mar, alhora que dominava un camp visual impressionant que abastava totes les planes litorals del golf de

València, des de les Agulles de Santa Àgueda, a Benicàssim, fins al cap de la Nau, a Dénia; des de Penyagolosa fins a les illes Columbretes.

A hores d'ara, el castell de Castro és millor conservat que el d'Alfàndec, tot i que el pas del temps (Les guerres carlines durant el segle XIX, "*sufrió mucho en la última guerra civil por estar continuamente ocupada por los carlistas*"³ i especialment la Guerra Civil de 1936-1939)⁴ i també el pelegrinatge continu de gent malmeten les baranes (*al-barana*) de tapial de l'entorn i acceleren la seua destrucció, al no haver-hi cap administració que es preocupe de la restauració.

Per la seua part, el castell de Fondegulla, *el Piló, el Castellet*, més petit i transformat, a l'haver estat convertit en bancals per a l'agricultura, era més humil i es trobava vigilant i protegint l'*aljama*, justament per sobre d'ella.

Tots dos castells⁵ eren emmurallats mitjançant diverses barreres defensives, de vegades naturals i d'altres construïdes de tapial. Disposaven de dues parts ben diferenciades, l'*al-bacar*, que era el lloc on, en cas de perill, es protegien les persones i els ramats i el *castell* pròpiament dit que a la seua vegada se subdividia en la part baixa, una mena de pati i la part alta, la celòquia, *saluqia*, on es trobaven els habitacles de l'al-caid, aljubs, cellers i la torre.

En el cas del castellet de Fondegulla la torre era circular i sempre se l'ha coneguda popularment com el *Piló*. La torre del castell de Castro, era quadrada i penjada sobre la cinglera que s'adreçava al barranc de l'Horteta. Actualment, només resta la seua base, perquè durant el juliol de 1938, en la defensa del castell davant els atacs franquistes, els defensors republicans de la posició hagueren d'enderrocar-la al convertir-se en un blanc fàcil de l'enemic, des de la mar, terra i aire. En 1913, aparegué la "*Geografia General ...*" de C. Sarthou on apareixia fotografiada aquesta torre⁶.

La construcció, rehabilitació, reforma i modificacions dels castells corria a càrrec dels veïns de les aljames i de les seues cavalcadures, que tenien la prestació de la *Çofra*, que obligava reparar i mantenir els edificis públics, camins, sèquies, assuts, basses, etc Aquesta càrrega fou recollida en la Carta Pobla de 1277, atorgada per Pere II a Castro i Fondegulla: "*I no tenim res més sobre ells ni sobre les bèsties de sofra.*"

A tots dos castells, per sota d'ells, els corresponien els dos llogarets respectius sota la seua jurisdicció: l'alqueria de Fondegulla i la de Castro, amb el seu raval Benissabdó, un ample terme i una vall que portava el mateix nom i que tot junt "*constituïa una forta unitat humana i administrativa de base socio-geogràfica o etno-geogràfica. En el règim agrari s'hi distingirien els dominis de propietat privada d'un sol tinent, el rafal, i l'alqueria, petita comunitat rural d'algunes desenes de cases, independents socialment i econòmica respecte a qualsevol senyor "eminent" de la terra i que Guichard suposa basades en una forta cohesió parental, una espècie de família àmplia patrilineal o de clan*".⁷

Pierre Guichard, en parlar de la civilització islàmica al País Valencià escrivia que "*el grup humà format pels habitants del castrum i del seu terme, que els documents cristians designen amb el nom d'aljama, sembla haver constituït una sòlida unitat humana i administrativa. L'aljama apareix solidària en les capitulacions signades amb el monarca i es manté en l'organització político-administrativa i sobretot fiscal del nou Regne de València. La documentació contemporània evidencia clarament que la conquesta recobrí, conservà o dissocià conjunts coherents relativament autònoms que tenien com a marc els termes dels antics castra musulmans*"⁸.

Doncs bé, tots dos castells seran els que capitularan davant Jaume I a la Quaresma de 1238. "*E quan venc altre dia venc-nos missatge d'Uixó e de Nubles, e de Castro, que si els volíem fer bé que ens retrien los castells ... E, enans que nos partíssem d'Almenara reterennos Alfàndec sempre en l'altre dia, e haguem aquests cinc castells guanyats.*"⁹

La informació exposada manifesta nítidament la importància que tingué el castell en aquella civilització.

Malgrat que al *Llibre dels Fets* d'En Jaume I apareixen diferenciats i independents els dos castells de Castro i Alfàndec, no seria forassenyat pensar que l'alqueria d'Alfàndec, durant la civilització islàmica fos un llogaret depenent del castell de Castro o d'Uixó, i molt al final, aconseguiria una certa autonomia, que el faria capitular davant Jaume I, independentment de tots dos. Aquesta idea també ve justificada pel fet que l'any 1277, quan el rei Pere II, el Gran, concedí la Carta Pobla, no en concedí dues, sinó una de sola per als dos, i que a partir d'aquells anys, Fondegulla formaria part de la Vall d'Uixó, amb terme diferent, encara que no independent i Castro, en molts aspectes, hi serà dintre de la jurisdicció de la *serra d'Esllida*.

3- Toponímia

Tot seguit, passarem a estudiar la toponímia dels tres poblets. El nom de Castro, que als documents també apareix escrit com *Carç* i *Castre*, ve del llatí *Castrum*, que vol dir fortificació, campament, castell, i segurament l'origen seria una torre de guaita depenent de Sagunt a l'època romana. Així mateix podria venir de l'àrab *Qas'r* i significaria el mateix, alcàsser, lloc fortificat...

Per la seua part, el mot Benissabdó, també el trobem com Benixabdó i Benicabdon, és un topònim àrab, *Bani Çabdó*, que significa fills de Çabdó, o siga el lloc que ocuparien els familiars, els descendents de Çabdó, l'antic i primer propietari d'eixes terres. Al País Valencià, els pobles amb el prefix Ben o Bani hi són abundants: Benicàssim, Benicarló, Benigànim... A la mateixa Vall d'Uixó teníem Benigafull, Benissahat, Benigasló i Benadalmeç.

També són freqüents els mots que comencen per *Al-*, que és l'article "el, la" en àrab: Alcúdia, Algar, Almenara, Almassora, Algímia, Alfara, Alcalà, Alcanar...

Així mateix el nom de Fondegulla és un topònim àrab. En els primers textos de les cròniques de l'època apareix Alfàndech, Alfòndech, mentre que, a partir del segle XIV, als documents amb romanç aragonès sovintejaran les formes: Alfandeguella, Alfondiguella i Alfondequella¹⁰.

A diferència del mot dels altres pobles, els estudiosos no es posen massa d'acord en el significat de Fondegulla. Per a uns la seua etimologia vindria de l'àrab "*Al-khondaq*", que voldria dir "l'hostal", "la posada i *-illa* es referiria a la divinitat, Al·là, per tant "l'hostal d'Al·là". Entre aquests filòlegs caldria anomenar Joan Coromines i Sanchis Guarner, com a més prestigiosos¹¹. Uns altres prenen "*illa*" com a sufix diminutiu, i significaria "l'hostalet", "la posadeta". Aquesta interpretació és defensada per Moreu-Rey¹². Uns tercers, entre els quals cal ressaltar Carme Barceló, pensen que no vindria de "*khondaq*", sinó de "*khandaq*" i es traduiria per "barranc", amb diminutiu "el barranquet."¹³ Aquesta darrera interpretació és la que a hores d'ara ha pres més avantatge, perquè estaria més amb consonància amb el territori i la forma del relleu, el barranc del riu Belcaire.

Sobre el mot Fondegulla, voldria plasmar l'opinió de l'il·lustre savi català, Joan Coromines, un dels màxims coneixedors de les llengües hispàniques, que visità el poble, en 1961, entrevistant la gent. En la seua magna obra sobre la llengua catalana *Onomasticon Cataloniae*, escriu: "*FONDEGUILLA. Poble de l'extrem SO, de la Plana de Castelló, aigües amunt de la Vall d'Uixó. PRON. LOC.: fondegíla, a la Vall d'Uixó (J.G.M., 1935, negant que es digui Alfondegíla); També ho digueren així a Torreblanca i Alcalà de Xivert (observant que no es diu amb article sinó "a Fond-"); gentilici Fondegulleros, tots ells, en*

les meues enquestes de 1961, allí (XXXI, 6) i en els pobles circumdants, pertot fondegila...”¹⁴.

4- Aspectes institucionals i econòmics.

En quant al règim municipal sarraí de Fondegulla, Castro i Benissabdó no en sabem gaire cosa, a causa de la manca de documentació escrita. És per això que haurem de recórrer a la documentació cristiana, a partir del segle XIII, per assabentar-nos d’algunes de les seues institucions més característiques.

L’arribada de Jaume I, en 1238, i la capitulació que hi fan Castro i Alfàndec, evidencien palesament que la població sarraïna mantindrà la seua idiosincràsia al respectar la Corona el que ells eren i les seues institucions. Ens conta el rei en el Llibre dels Fets: “*E atorgam-los llur llei e llur franquees, així com en llur temps ho solien haver de sarraïns.*” La Carta Pobra de 1277 és ben explícita i mantindrà els mateixos criteris i privilegis atorgats per Jaume I: “*I els permetem la seua Çuna i la seua Xara, i els seus matrimonis, i que puguen educar els seus fills en l’Alcorà, i heretar a la mort... I que puguen jutjar les qüestions de l’aigua com ho feien en terra de moros i era costum entre ells... I els confirme tot el que els va donar el nostre pare, Déu l’haja perdonat.*”

La Carta ens parla de l’*al-cadí* i de l’*al-amí*, “*Que nomenen l’alcadí i l’alamí.*” Aquestes dues institucions les trobem a tots els pobles musulmans d’Al-Andalus. L’alcadí¹⁵ era la figura màxima dintre de l’administració local d’Al-Andalus i venia a ésser el jutge, el que administrava la justícia i s’encarregava de vetllar per l’ordre. Seria també el policia o cap de policia. L’alamí era un subordinat de l’alcadí, un algutzir que s’encarregava d’assumptes de menor importància, com tenir cura de contrastar i afinar pesos i mesures i inspeccionar i regular la distribució de l’aigua de les sèquies.

De mica en mica, durant el segle XIV, desapareixeran de l’escena els alcaldís, i es generalitzarà una nova institució, l’*al-faquí*, que era una persona docta en la llei musulm, una mena d’assessor i mestre. En l’any 1567, en un judici inquisitorial, “*Proceso contra D. Cosme Abenamir, cristiano nuevo de moro*”, veí de Benaguasil, se li incrimina “*y que ansi mesmo sabe que los susodichos han enviado sus hijos al lugar de la Alfandeguilla para aprender a leer y escribir algarabía; y luego dijo que les enviaron a aprender de un alfaquí llamado Abdulmelich que vive en el lugar de Alfandeguilla de la Vall duxo; y los moros tienen en mucha cuenta a los susodichos, y es publico entre los moriscos que los susodichos son moros...*”¹⁶.

A partir de 1609, una vegada expulsats els moriscos, trobarem la institució del *batle* o *batlle* (parem esment en la partida Racó del Batle) i els *jurats*, tot i que aquestes dues institucions res tenen a veure amb el període anterior.

De l’època sarraïna, no en sabem gaire cosa de les possibles dependències i prestacions vers un altre poder superior, fóra València, Tortosa o Còrdova. És lògic pensar que alguna mena de tribut haurien de pagar.

Pel que fa a la seua economia, de tots és conegut que els sarraïns practicaven una agricultura, tant de regadiu com de secà, molt pròspera i això ens ho demostren les seues manifestacions hidràuliques al nostre terme, arquets, basses, sèquies, molinet, cisterna, ...

Es tractava d’una economia de subsistència on predominava l’agricultura, conjuntament amb la ramaderia i apicultura, i hom deu a aquella gent la superfície de les rodalies de Castro i de Fondegulla, tant en el regadiu com en el secà, amb tot el ribasament, amb pedra seca, en bancals superposats als pendents tan pronunciats de les muntanyes.

Els conreus i el bestiar eren els propis mediterranis. Si seguim la Carta Pobra ens assabentarà amb tota mena de detalls. Predominaven els cereals (“*I els permetem que*

puguen comprar blat a Borriana com a llavor per a sembrar a les seues terres (...) Tenim documentada l'existència d'un molí de gra en 1238, el Molinet; donen una tercera part de la maquila del molí sense cap altra càrrega”), l'olivera, la figuera, la vinya, la garrofera, la morera (...) *I que ens donen la vuitena part de totes les collites, menys de la de figues, garrofes, raïm de parra i hortalisses, i d'aquestes hortalisses que paguen només per les que venguen públicament.* La importància de la ramaderia ovina i l'apicultura també hi queda reflectida “*els permetem que puguen pasturar els seus ramats pels termes de Fondegulla i Castro i per tots els llocs on acostumaven a fer-ho abans (...) els fem francs de les gallines i dels ous (...) I del restant bestiar i dels basos que en donen un de cada quaranta.*”

Les activitats de les aljames eren les pròpies d'aquella època en tots els poblets de la serra, molt disseminades i autosuficients, amb els sistemes de reg perfectament organitzats per aprofitar millor els brolladors i fontetes de l'entorn¹⁷.

Quant als altres sectors de l'activitat econòmica, a penes tenien importància si els comparem amb el primari, el de l'agricultura i ramaderia, on pràcticament es dedicava la totalitat de la població. Tanmateix podem parlar del o dels forns de pa, de l'almàssera d'oli, del molinet de gra, de les colles de paletes de la construcció que alçarien i mantindrien els castells, les mesquites i les cases, així com també tota la infraestructura hidràulica, séquies i canaletes, arquets, basses, assuts, sifons, els ribassos de les hortes, la Cisterna, etc.

Dos documents, si més no, confirmen el que hem dit tot plegat. Una de les clàusules de la Carta de 1277, com s'ha esmentat adés, parla de les *bèsties de sofrà*. La *sofrà* era una mena de càrrega personal que consistia, en cas de necessitat, arreglar les infraestructures públiques, edificis, camins, aljubs, etc. Per tant, si hi havia animals per a aquestes feines hem de deduir que les acompanyarien els propietaris. Per la seua part, un altre document ens assabenta del que percebia el Duc de Sogorb en l'any 1586, incloses les regalies, “*Razón de las rentas de la Valle de Uxo y Sierra de Eslida que se pagavan en tiempo de los moros ...*

Lo que pagava Castro y Binisandón cada un año de ordinario. Primeramente pagavan Castro y Binisadón cada un año por el extraordinario 20 libras. Más por el Alcaydiado 30 libras. Más por el morabatin 2 libras. Más por la mesquita 2 libras.

Alfandaguilla. Primeramente, una carniceria, una tienda y un horno, todo junto, tenia arrendado Hieronimo Bolai en 16 libras.

Castro y Benisadón. Primeramente, una carniceria, una tienda y un horno, todo junto, tenia arrendado Fco. Copo en 20 libras. Castro y Benisadón 55 libras”¹⁸.

Relacionat amb el ram de la construcció trobem, o podíem trobar, no fa gaire temps, com la gent buscava la sorra a la llera dels barrancs o en moltes partides del terme, hi eren els forns de calç i els pous d'algep, l'algepsar (partida de l'*Algepsar* als *Cantalars*), elements principals per a l'argamassa i el lluit de les edificacions. En algunes de les cases del poble encara hi podem admirar avui aquest tipus de construcció amb calç i sorra. Un altre complement de la construcció eren les canyes, abundants a les vores del riu, que formaven el cel ras o sostre fals de la base de les teulades, per sobre dels cabirons i per sota de les teules. En alguna ocasió també les empraven per a diferenciar estàncies mitjançant tabics.

No seria agosarat pensar que podria existir una mena de ferreria on, encara ara, en alguns llocs de Castro, trobem el *ferrocagat* o *cagaferro*, escòria de ferro d'aquelles fargues o ferreries. També alguna ollereria, on treballarien el fang, tot i que, en la Vall existia una ollereria¹⁹ i, a més, tots els divendres, que era el dia de festa per als musulmans, a l'Alcúdia era dia de mercat, i allí acudien a comprar i vendre tota la gent de les rodalies.

Finalment, cal remarcar la bona posició estratègica dels emplaçaments d'aquests poblets. Les vies de comunicació, camins i senderes, que unien els poblaments de la Vall d'Uixó i la Plana amb els del Palància i els de la Serra Espadà, faria que tot aquest tragí, no massa intens, tampoc cal oblidar-ho, podria beneficiar, d'alguna manera, Fondegulla i Castro.

Durant els segles IX i X, les societats islàmiques d'Al-Andalus, depengueren de Còrdova i no gaudiren d'independència política fins a la desintegració del califat en regnes de taifes, procés operat a la primera meitat del segle XI. Molts d'aquells territoris, com va observar Bosch i Gimpera, reproduïren en línies generals el territori d'algunes col·lectivitats preromanes: la taifa de València correspondria als edetans, la de Lleida als ilergetes, la de Tortosa als ilerjavons, la de Dènia als contestans. Posteriorment, amb l'arribada dels cristians es mantindran aquelles demarcacions, serà el cas del Bisbat de Tortosa, que s'adequarà, fil per randa, amb l'antiga Ilercavònia dels ibers.

5- Esdeveniments històrics.

En els anys precedents a la conquesta de Jaume I²⁰, el rei musulmà de València, el Saiyid Abú Zayd'Abd ar-Rahman²¹, enviava la seua filla Elisenda al castell de Castro a recuperar-se de les seues malalties, i uns anys després, el 1226, aquest mateix senyor es refugià al castell, abans de proclamar-se senyor de Sogorb i declarar-se tributari del rei catalano-aragonès.

Concretament a la Quaresma de 1238, arribava Jaume I, *el Conqueridor*, a aquestes contrades i Castro i Fondegulla, juntament amb Nules, Uixó i Almenara, capitularan davant del rei, tal com ens ho narra el mateix rei en el *Llibre dels Feys*.

La població d'aquests indrets era sarraïna i el rei catalano-aragonès els permetrà, tal com s'ha esmentat, que continuaren essent el que havien estat fins eixe moment, "*E atorgam-los llur llei e llur franquees, així com en llur temps ho solien haver de sarraïns.*"

Després de la rendició, En Jaume I donà el poble de Fondegulla al cavaller Garcia de Vera, que l'acompanyava en la conquesta de València.

Més endavant, concretament en 1288, un altre document apunta que l'any següent de morir el ciutadà de Barcelona Bernat Escrivà li foren emprades les seues propietats de Barcelona i Fondegulla a causa d'haver mort sense retre comptes. Aquest fou funcionari reial i es dedicava als seus negocis. Mantingué una estreta relació amb la casa reial on ocupà, entre d'altres càrrecs, el de Batle de la ciutat de València (1257-61), Justícia del seu port (1273), etc. Al final, en l'any 1287 fou fet cambrer d'Alfons *el Franc* o *el Liberal*²². Alguns estudiosos identificaran aquest personatge amb el cronista Bernat Desclot²³.

L'any 1250, el castell de Castro no pogué ser conquerit en l'aixecament d'Al-Azraq. Aquest fet, amb d'altres semblants, li donaran eixa llegenda d'inexpugnabilitat que ens ha arribat fins a nosaltres.

El castell pertanyé a la corona catalano-aragonesa des de la capitulació dels sarraïns al rei En Jaume, que el visità el desembre del 1238, fins l'any 1272 que el donà al seu fill natural Jaume de Xèrica, posseint-lo la *Baronia de Xèrica* durant cent anys. El 1372 passà de nou a la Corona, però el rei Pere, *el Cerimoniós*²⁴, tres anys després, donà el castell al seu fill Martí, com a regal de noces en casar-se amb Maria de Luna. Quan arribà a ser rei, conegut com Martí I, *l'Humà*²⁵, es trobà amb enfrontaments continus i picabaralles entre les principals famílies nobles valencianes, els Centelles contra els Soler, i després contra els Vilaragut. El rei aconseguí durant tres anys pacificar la situació i allotjà els principals membres de totes dues famílies, uns al castell de Castro i els altres al d'Almenara. Aquest

bon rei passava llargues estades al castell de Castro, a causa de la seua precària salut. En morir sense descendència, l'any 1410, després d'un interregne, la Confederació buscà un rei per encapçalar-la. L'elecció es produí l'any 1412 al *Compromís de Casp*, on fou nomenat Ferran I, *d'Antequera*²⁶, de la família castellana dels Trastàmara, com a nou sobirà.

Aquest últim rei, fidel a la teoria autoritària castellana, sobre el poder, un any després de la seua entronització, ordenarà als alcaids d'Eslida i Uixó, que no exercesquen cap mena de jurisdicció sobre els seus castells, ja que tota la jurisdicció sobre els musulmans del regne de València pertanyia al Batle General. *“Als amats e feels nostres qualsevol alcayt dels castells e lochs de la serra d'Eslida e de la Vall d'Úxó. Salut e dilecció ... Provisió reyal ab la qual és inibit als alcayts d'Eslida e d'Uxó que no s'entrameten de exercir juredicció alguna, com aquella pertangue solament al batle general.”*

Tot seguit, permeteu-me la llicència de reproduir el consell d'últimes voluntats (*Codicil d'Alzira*) que li va transmetre el gran rei, Jaume I, al seu fill, Pere II, el 20 de juliol de 1276, set dies abans de la seua mort, sobre quina relació havia de mantenir amb tota la gent dels seus territoris: *“Amar i protegir tots els súbdits, no solament els clergues, barons i cavallers, sinó també els menestrals i el poble; fer regnar la justícia i vetllar perquè els grans no oprimeixen els xics; no imposar tributs sinó amb l'assentiment dels pobles, sense mai aixafar-los amb càrregues massa pesants. I per fi, recordeu-vos que Déu estima els reis que estimen llurs pobles.”*

Bé, el 1277, justament el primer any del regnat de Pere II, *el Gran*²⁷, s'atorgava carta pobla o de capitulació conjuntament a Castro i Fondegulla, era escrita en àrab i responia als mateixos criteris en què ho havia pactat son pare: *“I els confirme tot el que els va donar el nostre pare, Déu l'haja perdonat... I els permetem la seua Çuna i la seua Xara, i els seus matrimonis, i que puguen educar els seus fills en l'Alcorà, i heretar a la mort (...) Que nomenen l'alcaidí i l'alamí... I que no habite cap cristià entre ells sense el seu consentiment (...) I que puguen jutjar les qüestions de l'aigua com ho feien en terra de moros i era costum entre ells (...) I els seus béns siguen reconeguts pels senyors com era en temps de moros (...) I que puguen traslladar-se a totes les nostres ciutats, i per totes les nostres terres; que ningú no els ho pugua prohibir...”*²⁸.

Doncs bé, la mateixa Carta serà de nou confirmada l'any 1354 per Constança, filla de Pere III, *el Cerimoniós* o *el del Punyaleit*, només a Fondegulla, afegint-hi una introducció i un final i havent-hi participat, com testimonis, entre d'altres l'alcaidí de Castro i d'Uixó. Aquest és el document que ens ha arribat a nosaltres: *“Aquest privilegi ha estat traduït ara en la nostra cort al romanç, és a dir, a la llengua aragonesa i examinat acuradament per Abraham Ante (...), menescal de casa de l'il.lustríssima senyora, la reina d'Aragó, per l'alcaidí de Castro, pel de la Vall d'Uixó, per Fat Albarrameni, alcaidí de la moreria de la ciutat de València, i per altres sarrains de la dita ciutat (...) i manem per tot açò, mitjançant els ací presents, a l'alcaidí i batle de Castro i de la Vall d'Uixó, i a tots els nostres oficials actuals i futurs que aquest privilegi i tot el que s'hi conté l'accepten fermament, i l'observen i facen que s'observe per tots regularment, i no s'hi oposen ni permeten que ningú s'hi opose, per cap raó.”*

Al llarg d'aquells segles, les relacions dels dos poblets entre ells, a dia d'avui, no en sabem gaires coses, encara que disposem d'uns documents del segle XV molt significatius que aclareixen, si més no, la realitat administrativa, totalment diferenciada, de Castro i Fondegulla.

L'any 1435 el rei Alfons V, *el Magnànim*²⁹, compensà el seu germà Enric amb diners i territoris per ajudar-lo en la conquesta de Nàpols. A la mort d'Enric, el 1445, tornen a passar a mans de la Corona i temps després trobem aquests territoris en mans dels senyors de Cardona i Sogorb.

Els fets esdevingueren de la següent manera, el 12 d'abril del 1435, el rei Alfons V compensà el seu germà Enric amb diners i territoris (Sogorb, serra d'Eslida, la Vall d'Uixó, Castro, Fondegulla...) per ajudar-lo a la conquesta de Nàpols. L'infant Enric posseirà aquests territoris fins la seua mort el 15 de juny del 1445. Aleshores l'esposa d'Alfons V, que era la lloctinent del Regne de València, en absència del seu marit, manà incorporar de bell nou aquests territoris a la Corona i envià una comissió a complimentar l'ordre. Doncs bé, Fondegulla es reunirà conjuntament amb les alqueries de la Vall d'Uixó el 23 de juny de 1445 per a acceptar el nou status i serà representada per "*Caat Hayet, alamí, Loppo Alamin, Hasmet Alcazlan, jurat de la alqueria apellada l'Alfandequella situada en la dita vall. Ali Fat, alfaquí de la dita alqueria; Azmet Hayet, Cilim Galip, Abdallà Halet, Ubequer Alcatlan (el català), Abdalla Ayet, Cilim Algranati (el de Granada), Abdalla Gallamo, Mahomat Caleme, Yacob Benyacoc, Abdalla Yacob, Azmet Fat, Abdalla Alfaquí, Cat Alfaquí, Abdalla Hayet, Abdallà Çadon, Azmet Aldedi, Mahomat Ayet e Caat Catteri, moros habitants en la dita alqueria*".

Per la seua banda, Castro es reunirà a la mesquita d'Eslida amb "*els moros i lochs de la serra d'Esllida*", el dia següent, 24 de juny, essent representants per "*del loch de Castro: Cilim Galip, alamí, Ali Hubeim e Maymon Galip, jurats en nom e part de la aljama del dit loch.*" Posteriorment, en 1459, el rei Joan II, *el Sense Fe* dit també *el Gran*³⁰, de nou, féu donació d'aquestes terres al fill del malaurat Enric, també anomenat Infant Fortuna i les comunitats sarraïnes acceptaran "*un reconocimiento de iure, aunque no de facto*"³¹ la nova situació, però serà el 24 de juliol de l'any 1500 quan es reuniran en llocs diferents, Zeneta (Vall d'Uixó), Eslida i Aín, i el 26 en Alcúdia i Suera i el 27 a Fansara, per ratificar aquella nova situació.

En tots hi hagué com testimonis un cristià i un musulmà. "*Los de Ayn se congregaron el mismo dia 25 en el portal de la plaza de dicho lugar siendo testigos Francisco Asensio, clérigo de Segorbe y Çahardon, hijo de Çahardon, sarraceno, vecino de la Fondiguilla de Castro (sic)*"³².

Els documents són aclaridors i demostren que es tractava de dos llogarets diferents, però tots dos amb una població totalment sarraïna, immersa dintre de l'islam i aquella realitat perduraria fins l'expulsió dels moriscs de l'any 1609.

6- El segle XVI.

En primer lloc, ens assabentarem del potencial demogràfic dels tres poblets, durant aquells temps, i fins l'expulsió de 1609, per treure alguna conclusió.

	1415 ³³	1427 ³⁴	1451 ³⁵	1563 ³⁶	1572 ³⁷	1577 ³⁸	1602 ³⁹	1609 ⁴⁰	1.609 ⁴¹
<i>Focs</i>	89	80	66	113	80	79	59	70	0
<i>Habit.</i>	400	360	297	500	360	355	266	315	0

En els diversos recomptes de població dels segles XV i XVI, la població de Fondegulla, Castro i Benissabdó no variarà gaire i es mantindrà d'una manera constant en una forqueta al voltant de setanta o vuitanta focs i les tres-centes, quatre-centes persones, tot i que, en algun recompte es disparen les dades, com l'any 1563 en què segurament en els 70 focs de Castro hi serien inclosos els de Fondegulla i Benissabdó, per tant vindrien a ser unes 315 persones, i el de 1602 on, segurament, mancarien la vintena de focs de Benissabdó i en total en seien 79 focs.

Arran de l'expulsió dels moriscs, els tres llogarets restaran sense una ànima. La sagnia demogràfica serà total i es trigarán quasi dos segles i mig en recuperar el nivell demogràfic de la vigília de l'expulsió.

En 1613, amb l'atorgament de la carta pobla, arribaran a Fondegulla i Castro, vint-i-una famílies, una vuitantena de persones, que inclús es reduiran amb el pas del temps. Benissabdó mai més tornarà a poblar-se i, en 1646, també Castro restarà buit i abandonat. En els cent cinquanta anys posteriors a l'expulsió mai s'aplegarà al centenar d'habitants.

Serà justament a partir de meitat del segle XVIII quan començarà el canvi de tendència demogràfica a Fondegulla, com en la resta de pobles veïns, arribant-hi a meitat del XIX a recuperar els tres-cents habitants propis del segle XVI, o siga, es trigarán dos-cents cinquanta anys en omplir el buit demogràfic.

Tot seguit, ens fixarem en la vida que desenvoluparen aquella gent al llarg de la centúria.

Començarem amb la revolta de les Germanies (1519-1523)⁴², on molts sarraïns valencians foren batejats per la força i considerats, des de les altes instàncies eclesiàstiques, com cristians a tots els efectes. És en aquest moment quan els designats popularment com *moros* passaran a ser coneguts com *cristians nous* o *moriscos*.

Joan Fuster escrivia: *“En el vocabulari de l'època, i sobretot en el dels historiadors que s'hi ocuparen, el mot moros va ser suplantat pel de moriscos. Des del 1523 fins al 1609, la història del País Valencià fou condicionada, de cap a cap, pel problema dels moriscos: dels moros cristianitzats sigui pels agermanats, sigui pels vencedors dels agermanats. Els qui havien escapat al furor baptismal de les Germanies, no volent-se desterrar, van fer-se batejar per ordre de l'emperador. Tothom era cristià, a la fi, al Regne de València. Només que, allà, en el fons, els mahometans conversos no es resignaven a renegar l'Alcorà. Continuaren fidels al seu credo: en secret. Un secret molt relatiu, és clar: no tardà gaire temps que les mesquites fossin obertes al culte i els alfaquins reposats en la seua autoritat. En els territoris feudals (era el cas de Castro, Benissabdó i Fondegulla), la pràctica de la religió islàmica fou restablerta de fet, al cap de quatre dies, amb la complicitat dels senyors. Els senyors volien tenir contents aquells vassalls que, d'una banda, eren voluptuosament rendibles i que, de l'altra, s'havien comportat d'una manera bastant heroica durant la guerra contra la plebs cristiana agermanada. Per conveniència i per agraïment, els nobles valencians van ser tolerants amb les pràctiques religioses dels moriscos. El Sant Ofici, de tant en tant, volia posar-hi ordre; el rei dictava disposicions comminatòries. Però els moros -moriscos- no hi cedien. La unitat religiosa era una ficció. Y podria haver-se prolongat indefinidament com a tal ficció: hauria estat suficient que els moriscos no l'haguessin burlada amb manifestacions massa clamoroses ni amb amenaces de rebel·lió.”*⁴³

Davant d'aquesta nova situació, on les Juntes de Teologia decideixen la validesa del bateig forçós produït durant les Germanies, s'ordenarà que els altres moriscs encara no batejats ho fessen o se'ls expulsaria.

Doncs bé, en aquest context, el 24 de maig de 1524, el Papa Climent VII promulgà, pressionat per Carles I, rei de la corona hispànica⁴⁴, l'encíclica *Idcirco nostris*, on beneïa l'expulsió dels sarraïns hispànics, si no volien batejar-se. Aquesta es consumaria l'any següent i comportaria per als musulmans valencians, l'obligació de batejar-se. L'ordre, imposada per la "*determinada voluntad*" de l'emperador Carles, desencadenà la revolta dels sarraïns en la Serra de Bèrnia, Benaguasil, Mola de Cortes i Serra d'Espadà, que fou la més dramàtica. Segons la crònica d'Orellana, la causa de l'aixecament fou "*per haberlos fet batejar sa Majestat per forza y altres per forza y altres per no volerse batejar.*"

Així doncs, el problema morisc no era un altre que la negativa a integrar-se en la societat cristiana que pretenia imposar-los la seua religió i costums mitjançant el bateig i la substitució de les mesquites per les esglésies.

Davant aquesta imposició, els moriscs dels poblets de la Serra d'Espadà i voltants es rebel·laren. Més de 4.000 formaren un exèrcit comandat pel moro d'Algar, *Carbau*, que a partir d'eixe moment es farà dir *Selim Almansor*. Després d'una aferrissada defensa, no exempta d'heroïtat⁴⁵ i d'alguns èxits militars, els moriscs foren vençuts a Aín, el 19 de setembre de 1526, per les tropes imperials de Carles I, mentre queien sobre ells i els poblets de la serra tot un munt de nefastes conseqüències. El seu cabdill fou capturat i penjat al mercat de València. Més de 2.000 moriscs moriren en els enfrontaments i un nombre semblant esdevingueren presoners, que foren venuts com esclaus. Moltes propietats foren sostretes, incendiades o derruïdes. A més, el botí dels guanyadors arribà a mes de 200.000 ducats. Alguns dels moriscs que romangueren abandonaren, temps després, la Serra, que entrà en un empobriment total⁴⁶.

Tanmateix, tot seguit a la sublevació morisca de la serra d'Espadà i la seua derrota, quatre anys després, en 1530, els moriscs que hi restaven, encara feien vida normal en aquests indrets com es dedueix del següent document, "*Miguel Aragonés, Receptor General de Duc de Sogorbe, hace relación de la administración económica ("rebudes y dates") de la Vall d'Uxó y de la Sierra de Eslida en el año 1530... Primo pos en rebuda de totes les mesquites de la Vall de Uxo, compresa la mesquita de la Fandiguilla, trenta lliures, quinze sous, nou diners per raho dels arrendaments de dites mesquites*"⁴⁷.

L'any 1534, la documentació oficial explicava que les mesquites foren purificades i convertides en esglésies cristianes, la de Castro hi estigué sota l'advocació de sant Agustí i la de Fondeguilla, de sant Bartomeu. Malgrat tot, el fet és que, les esglésies cristianes, només ho seran des d'un punt de vista jurídic i teòric però no real.

Jurídicament, en eixe mateix any, Castro, Benissabdó i Fondeguilla es desmembraran de la Rectoria de la Vall, que hi era a la capella dels Ducs, i es crearà una parròquia a Castro que tindrà per patró sant Agustí, on el rector haurà de cobrar trenta lliures i l'obligació de celebrar dues misses els dies festius, una a Castro i una altra a Fondeguilla, que hi era annexa a la de Castro, però, el fet és que ni el Duc de Sogorb ni l'Arcebi de Tortosa pagaran la renda de trenta lliures, quinze per cada un d'ells, acordada pels serveis del rector que s'havien compromès a satisfer i aquest no oficiará els serveis religiosos. Honori García apuntava que, davant d'aquesta situació, els moriscs havien de "*bajar los feligreses de esta parroquia a oír misa y recibir los sacramentos a Alcludia, por turnos de dieciocho cada día festivo*"⁴⁸, però, el més creïble és pensar que, de ser cert el que manifesta el document, no deixarien de ser intencions i ràpidament es relaxaria el "costum" i no baixaria a la Vall cap morisc a participar en els oficis religiosos cristians.

La realitat era una altra i molts informes de l'estament eclesiàstic, adreçats a les autoritats, així ho confirmen al denunciar la situació dels moriscs, en concret els dels poblets de la Vall d'Uixó, que continuaven practicant la seua cultura i religió islàmica, com sempre havien fet. Un d'especial rellevància, per la copiosa informació que dona, era el de l'Inquisidor Sotomayor, on afirmava: "*los moriscos deste Reyno biven como moros haziendo la çala y ayunando los ayunos de los moros... el declarante (Gabriel Albinyana, rector de la Vall) como ha dicho es Rector haura ocho meses de la Valle de Uxó adonde hay ocho o nueve lugares de moriscos y son del duque de Sogorve, y el testigo vehe que son moros y biven como tales, porque quando se ha de bautizar y quando se mueren algunos dellos se hazen enterrar a la morisca hechándolos en la sepultura de lado la cara al alquibla que es hazia oriente. Y que todos son retajados y que ninguno se confiesa y comulga y no guardan las fiesta, y ayunan publicamente los ayunos de los moros y tienen*

sus pascuas, y los viernes y sabados se vende publicamente carnes y se las vee llevar el declarante a sus casas, y también ha visto hazer fiestas de alfaquíes..."⁴⁹.

El 5 de juny de 1567 es deté a "*Pedro Maymon, del lugar de Castro en Vall d'Uxó... de cartearse hacía unos años con el sultán de Turquía y el rey de Argel, ofreciéndoles hombres para una revuelta armada*"⁵⁰.

Eixe mateix any de 1567, en un judici inquisitorial, "*Proceso contra D. Cosme Abenamir, cristiano nuevo de moro*", veí de Benaguasil, se li incrimina "*y que ansi mesmo sabe que los susodichos han enviado sus hijos al lugar de la Alfandeguilla para aprender a leer y escribir algarabía; y luego dijo que les enviaron a aprender de un alfaquí llamado Abdulmelich que vive en el lugar de Alfandeguilla de la Vall duxo; y los moros tienen en mucha cuenta a los susodichos, y es publico entre los moriscos que los susodichos son moros*"⁵¹.

També cal assenyalar el conegut "*Proceso del fiscal del Sto. Oficio, contra Jayme Ayet, alias Bolaix, Justicia del lugar de la Alfondiguilla, christiano nuebo de moro... a dicho y hecho cosas como herege apostata contra Nuestra Santa Fee... xabonero*", dels anys 1568 i 1582⁵².

Sobre Bolaix el procés apunta: "*Preguntado, dixo que se llamava Jayme Bolaix y de nombre de moro Amet Ayet, labrador, justicia de la Alfundeguilla de la Vall de Uxo, donde es natural... dixo que si que es bautizado y le pusieron por nombre Jayme pero a seido moro siempre... su padre se llamava Mahoma vezino de la Alfandeguilla... y que su madre se dezia Axa, la qual es muerta mora y que no conocio a ningunos agüelos ni agüelas... y que tiene tres hermanos que se llaman el uno Ali y el otro Çales y el otro Hieroni, que en arabigo se dice Çaat... que es casado con una mujer que se llama Fatiya, que no sabe como se llama de nombre de cristiana y que tiene dos hijas y un hijo pequeños.*"

El motiu d'aquest procés inquisitorial i l'empresonament posterior, obert contra Amet Ayet⁵³, fou que el 10 de maig de 1568, els moriscs d'Uixó es negaren a eixir a rebre el bisbe de Tortosa, després que aquest requerís al batle d'Uixó "*que saliesen a resebirlo con una Cruz, como es costumbre, los clérigos y este declarante y los moriscos de la dicha Vall.*" Al dia següent, l'enujrat bisbe reuní els moriscs i l'uixonenc de Zeneta, A. Bastante, i el fondeguiller Jaume Ayet, alias Bolaix, s'erigiren en els portantveus i li manifestaren "*que ellos no son cristianos, porque pretenden han sido bautizados por fuerza; que moros son, que desean quejarse al rey,... y esto lo dezian con muy gran alboroto y con grandes gritos.*"

Per la seua part, Honori Garcia afirmava que "*Según el holandés Cock...en 1586, de viaje por Valencia con Felipe II⁵⁴, escribe que los moriscos de Uxó aun entonces guardaban sus costumbres y su modo de vivir, lo cual nos muestra que no era muy sincera su conversión.*"

Durant aquesta època, i en aquests poblets, era evident la situació de normalitat islàmica, amb connivència amb els senyors i, també era el més normal, que entre els moriscs es protegiren i no dubtaren en donar ajuda a qualsevol d'ells que la necessités, la qual cosa exasperava les autoritats civils i eclesiàstiques.

El col·lectiu cristià i el morisc eren dos mons antagònics en escriu i per tant, difícilment assimilables un per l'altre. Dues cites palesaran la situació de tots dos. Per una part, l'assetjament continu al morisc valencià farà que aquests li escrigueren una memòria al rei francès Henri IV en la que li exposen la seua situació i com se sentien: "*Y en verdad los del reino de Valencia no podemos vivir, pues no saben qué medio emplear para perdernos.*" Per la seua banda, el Consell d'Estat de la Corona, el 4 d'abril de 1609, es referirà als moriscs valencians: "*Son los que muestran mayor obstinación y desvergüenza*"⁵⁵.

Davant d'aquesta greu situació, els moriscs no dubtaran en armar-se per repel·lir qualsevol perill. En 1563 es produí un desarmament dels moriscs a tot el Regne de València. El document és força interessant perquè apareixen tots i cada un dels moriscs de cada lloc, això sí amb nom cristià, amb les armes entregades i el seu valor:

“Aprehensión de las armas de los moriscos habitantes en cada uno de los lugares de la Vall de Uxó, con la nómina de todos los cabezas de familia y del valor de aquellas. Archivo del Reino de Valencia. Real Cancillería, 562⁵⁶.”

Aprehensio de les armes de Beniçaddon

<i>Primo en casa de Fraçes Lopo,</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 sous.</i>
<i>Item en casa de</i>		
<i>Pere Alfaro</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Frances Esben: es feu scorcoll i nos troba ninguna arma.</i>		
<i>Miquel Cuben:</i>	<i>id.</i>	
<i>Joan Indil</i>	<i>1 spasa</i>	<i>12 s.</i>
<i>Joan Cabrot</i>	<i>1 spasa</i>	<i>12 s.</i>
<i>Joan Alfarra</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Joan Galep</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Anthon Cabrot</i>	<i>1 a manera de spasa</i>	<i>2 s.</i>
<i>Joan Ferrer</i>	<i>1 spasa</i>	<i>2 s.</i>
<i>Joan Cuben</i>	<i>1 ballesta ab ses gases</i>	<i>30 s.</i>
<i>Joan Cuben</i>	<i>1 spaseta</i>	<i>3 s.</i>

Aprehensio de les armes de Castro

<i>Primo en casa de Pere Maymon, justicia y alfaquí</i>		
	<i>1 spasa de son fill</i>	
	<i>1 arcabuset en guarda de</i>	
	<i>artilleria de Sa.Sria</i>	<i>30 s.</i>
<i>Jaume Galef, fuster</i>	<i>1 spasa, 1 punyal</i>	<i>2 lliures. 2 s.</i>
<i>Jaume Mijo</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Miquel Bidis, alias Maymon</i>	<i>1 spasa</i>	<i>8 s.</i>
<i>Pere Cacean</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Anthon Suleimen</i>	<i>1 spasa</i>	<i>20 s.</i>
<i>Joan Lopo</i>	<i>1 spasa, 1 ballesta</i>	<i>50 s.</i>
<i>Pere Lopo</i>	<i>1 spasa</i>	<i>25 s.</i>
<i>Joan Fat</i>	<i>1 spasa</i>	<i>15 s.</i>
<i>P. Suleymen</i>	<i>1 spasa</i>	<i>12 s.</i>
<i>Miquel Galip</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Joan Lopo, alias Aladrech</i>	<i>1 spasa</i>	<i>2 s.</i>
<i>Melchor Alami</i>	<i>1 spasa</i>	<i>2 s.</i>
<i>Frances Lopo</i>	<i>1 ballesta</i>	<i>10 s.</i>
<i>Anthoni Suleyman</i>	<i>1 punyal sens baina, 1 spasa</i>	<i>10 s.</i>

Todas las quals armas assí escritas y anotadas, firmadas por el Magnífico F. Domingo, commisario, y por el dicho Pedro Navarro y por Pere Maymo... según el precio y forma que a la fin de cada un item es contenido, el dicho Magnífico F. Domingo, coissario real, libró y encomendó todas las dichas armas al dicho Pedro Navarro...

Aprehensio de les armes de Alфондеguilla

<i>Primo de casa de Hieroni Mancor,</i>	<i>1 spasa, 1 ballesta</i>	<i>35 s.</i>
<i>Item en casa de</i>		

<i>Miquel Cadí, fou fet escorcoll y nos troba arma alguna</i>		
<i>Jaume Garrofe</i>	<i>1 ballesta, 1 spasa</i>	<i>40 s.</i>
<i>Hieroní Bolaix</i>	<i>1 spasa, broquer y cervellera</i>	<i>30 s.</i>
<i>Hieroní Cathala</i>	<i>1 micha spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Hieroní Galip</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Miquel Metdi</i>	<i>1 spasa, 1 broquer</i>	<i>6 s.</i>
<i>Miquel Undo, nos troba arma alguna</i>		
<i>Miquel Galip</i>	<i>1 spasa</i>	<i>12 s.</i>
<i>Frances Saldon</i>	<i>1 spasa</i>	<i>20 s.</i>
<i>Pere Sonayda</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Joan Alfaquí</i>	<i>1 spasa, 1 punyal</i>	<i>12 s.</i>
<i>Hieroní Alfaquí</i>	<i>1 alfanja</i>	<i>20 s.</i>
<i>Jaume Bolaix</i>	<i>1 spasa, 1 lança</i>	<i>12 s.</i>
<i>Pere Solayde</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Hieroní Alazar</i>	<i>2 spases, 1 punyal, 1 cervellera</i>	<i>20 s.</i>
<i>Hieroní Fat</i>	<i>1 spasa, 1 punyal</i>	<i>12 s.</i>
<i>Joan Bolaix</i>	<i>id. id.</i>	<i>6 s.</i>
<i>Joan Ferrer</i>	<i>1 spasa</i>	<i>5 s.</i>
<i>Jorge Royo, jurat</i>	<i>1 spasa</i>	<i>3 s.</i>
<i>Miquel Garvau</i>	<i>1 spasa, broquer y cervellera</i>	<i>30 s.</i>
<i>Joan Alfaquí</i>	<i>1 spasa</i>	<i>20 s.</i>
<i>Joan Lopo, nos troba arma</i>		
<i>Lois el Royo</i>	<i>1 spasa</i>	<i>20 s.</i>
<i>Marti Sandon</i>	<i>1 spasa</i>	<i>10 s.</i>
<i>Fueron encomendadas las dichas armas al dicho Pedro Navarro.”</i>		

A partir de l'evidència d'aquests testimonis, hem de reconèixer que el *modus vivendi* sarraí va perviure amb total normalitat en aquests poblets fins l'expulsió, gràcies a la protecció dels senyors, sense interferències cristianes de cap mena. Algun autor, com Vicent Gil Vicent, va més enllà i parla obertament de l'existència d'una escola corànica a Fondegulla i del seu proselitisme, “*A lo largo de la década de 1560, en la Serra d'Espadà y la Vall d'Uixó pervive la cultura árabe en escuelas coránicas como la de Alфонdegulla en la que desarrolla una intensa labor de proselitismo el alfaquí Habdulmeliche*”⁵⁷.

Com hem vist tot plegat, durant tot el segle XVI i, en concret, a la vigília de l'expulsió tot continuava de la mateixa manera que durant els segles anteriors. Pràcticament no s'havia fet res en “l'evangelització” dels moriscs en general, ni en particular dels de Castro, Fondegulla i Benissabdó. Eren dos mons refractaris sense ponts de contacte entre ells. Tot i que, jurídicament sí que constava en la paperassa oficial, que hi havia dues esglesietes, per descomptat no va haver-hi mai un rector propi i el de la Vall, segons la butlla de 1602, “*fame peribat*”, se moria de fam.

7- L'expulsió dels moriscs de 1609.

a/ Context general.

Després de la victòria de *Lepanto*, 1571, es madura la idea d'expulsar els moriscs de tots els territoris peninsulars però, serà en 1582 quan s'assumeixca, per complet, la decisió de l'expulsió. Només hi havia que esperar el moment oportú per dur a terme una empresa de tanta magnitud i disposar d'elements suficients per enllestir-la amb èxit. La monarquia

hispana aprofitarà el context internacional, *Pau de Vervins*, 1598, amb França; *Pau de Londres*, 1604, amb el Regne Unit i la *Treva dels Dotze Anys* amb les Províncies Unides i veurà el moment idoni en 1609. El Consell d'Estat, comandat pel favorit Duque de Lerma, prendrà la decisió d'expulsar els moriscs de tots el regnes, el 9 d'abril de 1609, justament el dia en què es signava la treva amb les Províncies Unides. Els primers serien els valencians, per ser més nombrosos, perillous i viure en zones muntanyoses, properes a la mar i aptes per a les revoltes i els amagatalls. D'una manera secreta, començaren els preparatius de tot el contingent logístic, sobretot, en personal i naus. Quan estigué perfectament organitzat, el 21 de setembre, el virrei del Regne de València, marquès de Caracena, entregà cartes reals als representants del Regne de València. “*A partir del día siguiente, los pregoneros anunciaron, con el habitual acompañamiento de timbales y chirimías, la orden de expulsión*”⁵⁸.

D'aquesta manera, el 22 de setembre de 1609, Felip III⁵⁹, rei de la Corona hispànica, emetia el ban d'expulsió dels moriscs valencians i ordenava que, en el termini de tres dies, havien de marxar tots els moriscs dels seus dominis⁶⁰.

Ràpidament s'executà l'ordre i així mossèn Pere Joan Porcar en el seu *Dietari* escrivia: “*Dimecres, a 30 de setembre de 1609, a les onse del matí, passaren per lo portal de la Mar molts carros carregats de mores, y molts moros a peu y a cavall per al Grau, a embarcarse. Y eren de Alcàcer*”⁶¹.

Segons el frare dominic d'Algemesí Jaume Bleda en el “*Libro octavo y vltimo. De la justa y general expulsión de los Moriscos...*” de 1618 “*Pareció aver en el reyno de València, sin su ciudad metrópoli, ciudades, villas y lugares, setecientos y cincuenta y cinco; de christianos viejos avía trescientos y dos; de moriscos quatrocientos y cincuenta y tres. Todas las casas de christianos viejos y moros eran noventa y una mil ochocientas y quatro, fuera la ciudad cabeça de reyno. De christianos viejos sesenta y tres mil setecientas y treinta y una casa; de moriscos veyntiocho mil y setenta y una, en que havía más de ciento y treynta seys mil personas hombres, mugeres y niños, como se vino a averiguar por las embarcaciones.*”

Per als distints autors, l'expulsió dels moriscs demostrà la impossibilitat d'una integració cultural front al continu fracàs de la política assimilista. Així l'expulsió no deixà de ser el seu final lògic i expeditiu. Un llarg camí que durà tot el segle XVI. L'article del historiador Bernard Vincent, *De la conversión a la expulsión*, apunta “*En definitiva, con las conversiones masivas se persigue simplemente el genocidio, es decir, la erradicación -suave o firmemente realizada- de una manera de ser distinta a la mayoritaria. Durante todo el siglo XVI, se alterna la persuasión con el castigo: se predica el evangelio y, esporádicamente, se amenaza, buscando siempre la asimilación del morisco. Hacia 1560, cambian las tornas y si antes se iba de la persuasión a la represión, ahora se va de la represión a la persuasión. El giro es consecuencia del fracaso de la empresa evangelizadora y al socaire de los nuevos métodos, surgen proyectos orientados por la idea exterminadora: no se piensa tanto en la inmediata eliminación física como en prohibir la reproducción. Para el licenciado Torrijos, sacerdote de origen morisco, si se impedían los matrimonios entre cristianos nuevos (moriscs), éstos quedarían solteros y sin descendencia. Pedro Ponce de León es más drástico pues aconseja enviar a galeras a cuantos hombres se encuentren entre los 18 y los 40 años, y otros, como el obispo de Segorbe, Martín de Salvatierra o el sevillano Alonso Gutiérrez, rotundamente postulan la castración*”⁶².

El munt total d'expulsats varia segons els autors. Segons P. Boronat⁶³, basant-se en les dades de M. Danvila y Collado, les xifres d'expulsats de tota la monarquia hispànica foren quasi mig milió de moriscs: “*Valencia, 150.000; Andalucía, 80.000; Castilla-Mancha-*

Extremadura, 64.000; Aragón, 64.000; Cataluña, 50.000; Campo de Calatrava, 6.000; Murcia, 15.000; Valle de Ricote, 2.500; total: 467.500.”

Posteriorment, les dades d’H. Lapeyre en redueixen força el nombre d’expulsats: “*Valencia, 117.464; Cataluña, Aragón, 60.818; Castilla-Mancha-Extremadura, 44.625; Murcia, 13.552; Andalucía 29.939; Granada, 2.026. Total 272.410*”⁶⁴.

En el cas concret valencià, les xifres de moriscs embarcats en els diferents ports valencians, corregides d’acord amb les rectificacions de F. Udina i E. Belenguer són les següents:

Alacant/La Vila Joiosa ..	30.204
Dénia/Xàbia	42.518
València	17.776
Moncofa	5.690
Vinaròs	15.208
 TOTAL.....	 111.396

Aquests números, resultat d’acurats recomptes realitzats pels comissaris d’embarcament, són prou solvents. Per a estimar la població morisca valenciana en 1609 cal sumar els morts, fugitius i incontrolats, els que esqueren del País posteriorment, els xiquets i adults no expulsats i els esclaus, encara que molts d’aquests últims no eren d’origen valencià.

111.396	expulsats entre octubre 1609 - gener 1610.
1.442	“ 1610 i 1612.
10.500	incontrolats, morts i fugitius.
2.450	xiquets i adults no expulsats.
134	esclaus.
125.922	total

Malgrat l’exactitud d’aquestes xifres hem de considerar que poden contenir errors per defecte, per la qual cosa la xifra de cent trenta mil moriscs valencians, a la vigília de l’expulsió, és una bona aproximació. Tot i que, alguns dels expulsats foren a parar a l’imperi turc, la immensa majoria es dirigí al nord d’Àfrica. Segons alguns cronistes de l’època, molts moriscs foren mal rebuts pels seus germans de religió, que els assaltaren robaren i els assassinaren. No coneixem bé la magnitud d’aquestes violències. Alguns sí que trobaren bona acollida i s’establiren sense dificultat, especialment els empleats pels governadors de Tunis en la colonització de la vall del Medjerda.

Durant aquells anys, des de sectors propers al poder es parlava d’uns 150.000 expulsats valencians, com apunta mossèn Porcar en el seu *Dietari*: “*Havia-y en lo regne de València, cases de moros, 25.165. Y oferiren al Turc cent-cinquanta mil moros de pelea.*”

Amb l’expulsió, els moriscs ho perderen tot, arrels, casa, poble, possessions, malvengueren lo molt o poc que tenien i en el viatge hagueren de pagar tot el que els exigiren, que no fou poc i, inclús, alguns foren vexats i assassinats i llaçats a la mar.

J. Bleda en la *Coronica* ens informa que “*Aunque los moriscos que pasaron en las naves y galeras de su Magestad (els de Vinaròs), fueron bien tratados, conforme se les avia encargado a los Generales, muchos de los que fletaron vaxeles de patronos particulares, fueron echados a la mar, desembarcados en islas estériles, y muertos por ellos, de diversas maneras, por robarlos (els de Moncofa). Desto tuvieron ellos mismos*

culpa; y al Rey nuestro señor ni a sus ministros no les culpo ninguna: ni menos (de) que desembarcandolos en las costas de Africa los matassen los alarabes. ”

P. Boronat, que recull aquesta cita en la seua obra continua: *“Aparte de esto, es indudable que la codicia de algunos cristianos viejos, ya por iniciativa propia, ya cohonestando su conducta con la seguida por algunos soldados y comisarios, fué causa de que maltratasen y robasen á los que se dirigían á los puertos para abandonar su patria, y aunque el rey había dado y repetido severas órdenes para evitar los malos tratamientos á los expulsos, no pudo evitar que se cometiesen desafueros, si bien castigó á los autores conocidos con graves penas.”*

Els sectors favorables a l'expulsió minimitzaran la tragèdia dels moriscs, inclús apuntaran l'alegria que representava per a ells tal decisió. J. Bleda escriurà *“Aviéndose resuelto de yr, mostraron mucha alegría, hizieron almonedas de su ropa y bienes muebles y fue la mayor feria que se vio en Espanya. Luego se quitaron la màscara en mostrar en no cosa ninguna que eran christianos, sino muy buenos moros. Comían carne los viernes y sábados y casávanse con parientas en grados prohibidos por la iglesia y hazían otras cosas, declarando lo que eran y avían sido, como se dixo. Desseavan ya tanto verse en tierra de moros que rogavan los sacassen presto, y en la primera embarcación si fuesse posible y, si no, en la segunda. Y para esto ofrecían dinero y ponían por intercessores a sus propios senyores, de quien eran en esto muy favorecidos.”*

Per tant, el mateix Bleda considerarà l'expulsió com la consecució de grans bens i felicitat: *“Muchos son los daños particulares, los quales por tiempo se repararan. Mas comparadas con el daño y peligro general que la estada de los Moriscos nos amenaçava, no son de consideracion: ni se pueden ygualar con los bienes que de su expulsion se nos han seguido de paz, seguridad, y toda felicidad.”*

No obstant, des d'una òptica no oficialista, com reconeix algun testimoni que aporta el mateix J. Bleda, alguns d'aquests moriscs patiren l'escarni i les ires dels cristians en la marxa vers els ports d'embarcament assignats: *“Los cristianos viejos salían a cuadrillas por los caminos y despojavan a los moriscos que topavan, matando algunos. Y los moriscos no dormían porque a reyno rebuelto ganancia de ambiciosos ... Porque no se remedió al principio ni se reprimió tan nefario abuso, por obligar con tanta benignidad a los moriscos a dexar sus casas y campos a buenas y yrse a los embarcaderos. Para evitar el daño que les hazían en los caminos se publicó un bando por el reyno y en la ciudad a veyntiséys del mes de setiembre, mandando que a costa de las villas y ciudades se pusiessen guardas que tuviessen seguros los caminos y limpios.”*

Abundant en aquesta línia, ens podem fer una idea del que passà als moriscs en general, en el llibre abans citat, V. J. Escartí aporta el document de Maximilià Cerdà de Tallada, sobre els moriscs de Laguar, Gallinera i Guadalest, després de la insurrecció: *“Baxaren, otorgada la embarcació, de manera (que) fou un juí veure'ls tan perduts y transits, que arribats a la terra es rendiren gitats, sense forses. Les dones, sense tenir sos fillets que traure ni jupar de les mamelles de ses mares, pregant ab sos fills als soldats que·ls preguessen, y altres, encara que rendits, defensen-los dels que·ls volien pendre.*

És de notar que avent-se donat, com se donava, tan barata tota cosa en lo prinsipi de les embarcations, quant se publicà lo decret de sa magestat, tant que més del que·s donava donat de la part que·s cabia als moriscos, presa la mitat lo senyor, se venia lo cafís de forment a sis reals; les cabres y ovelles parides, ab ses crianses, per tres sous; les colmenes a real; la garofa a tres y sis dinés l'arova; les bèsties mulars y cavallars, que costaven a sent y a güitanta y a quaranta escuts, per dos sents, sent sinquanta y trenta reals, respectivament. Y les morisques riques y galanes, ermoses y curioses, que n'i avia moltes en lo regne, donaven panyuelos, sobretoques, alcandores y camises curiosament obrats de cadeneta y cortado y ap molts matisos de sedes y colors, bordats de or y perles,

pero tam baix preu que era menys que'l valor del llens. Y faldetes, faldellins y aljubes de sa yusansa per preu tam baix, casi donat; y les saies en falda, ropilles y faldetes de molts gèneros de texits, de sedes guarnides ab faixes de brocat y borladures, que portaven de tots los colors algunes morisques a la caistina, casi donat.

Y ab ser asó sert, que tot o donaven tan barato, quan an vengut a la embarcació no alcansaven per a menjar encara garrofes, y pagaven tres sous del que valia dos dinés. Y avent donat la pansa y la figa a sou l'arrova, a l'embarcador pagaven la lliura a tres sous, y de un meló sis sous."

Malgrat l'explicació oficial, hem d'assenyalar que l'opinió general de l'època sobre l'expulsió no fou unànime. No tots pensaren de la mateixa manera en aquells anys anteriors a 1609, ni estigueren d'acord amb l'expulsió, com ens assabenta Ricardo García Cárcel, seguint a F. Márquez Villanueva, en l'*Estudio Preliminar* a l'edició de *Los moriscos españoles y su expulsión* de P. Boronat⁶⁵:

1- No hi hagué unanimitat en l'expulsió. La noblesa valenciana, la més perjudicada i els *censalistas* manifestaren el seu desacord. També alguns intel·lectuals i alguns bisbes i clergues s'oposaren a tal mesura. Les negociacions de J. Bleda en Roma per aconseguir el suport papal fracassaren rotundament. Per tant, "*La expulsión se realizó como pura medida de gobierno sin respaldo pontificio.*"

2- Entre el col·lectiu morisc no hi hagué unitat ni inasimilabilitat. La heterogeneïtat entre ells era manifesta, tant a nivell socioeconòmic, hi havien famílies riques i molts no tenien res més que els seus braços, com religiós, els granadins eren majoritàriament xiïtes, mentre que els valencians eren sunnites, com cultural, uns eren més integrats que altres i "*La expulsión no fue necesaria ni aun partiendo de los supuestos nacionalcatólicos de los que tomaron la decisión de expulsar a los moriscos. La expulsión pudo evitarse.*"

3- Que alguns moriscs mantingueren contactes amb els turcs no vol dir que tot el món morisc ho fes i conspirés contra la monarquia hispànica. Dintre de la uniformització aclaparant del moment, el seu braç executor, el *Santo Oficio*, creà deliberadament un ambient que considerava al diferent com antiespanyol que s'havia de perseguir i eradicar. Malgrat aquesta asfixiant atmosfera, algunes veus s'alçaren en contra com alguns inquisidors valencians que en 1582, davant la possible expulsió, mostraren la seua contrarietat "*porque al fin son españoles como nosotros.*"

4- Tampoc eren sobreabundants, com apuntava adés P. Boronat sinó que els historiadors més recents han reduït el nombre de moriscs i de la població total, al rebaixar els coeficients demogràfics a 3,5 o 4, Lapeyre, Ardít, Pérez García... Avui s'accepta que el regne de València disposaria d'una població total, com a molt, d'unes 350.000 persones, de les quals uns 130.000 serien moriscs i 220.000 cristians vells. "*El miedo al morisco numeroso y la temida conversión de la minoría morisca en mayoría late en la opinión de la mayoría de los eclesiásticos que informan sobre los moriscos.*"

Per acabar aquest apartat, el Regne de València fou el primer país, de la monarquia hispànica i el més afectat negativament pel decret d'expulsió. Tot seguit ens fixarem en les conseqüències econòmiques, socials i de país que foren molt desastroses, entrant en una crisi profunda que trigarà més de dos segles en sortir-se'n. Durant aquells dies, mossèn Gaspar Juan Escolano escriurà: "*el bello jardín de España se ha convertido en páramo seco y deslucido*"⁶⁶.

Actualment, es calcula que la població total del País Valencià, l'any 1609, seria d'uns 350.000 habitants, dels quals uns 130.000 serien moriscs. Doncs bé, si entre els expulsats, morts, fugitius i incontrolats ascendeixen a uns 125.000 moriscs, vol dir que es perdé més d'una tercera part de la població valenciana. Aquesta pèrdua demogràfica serà terrible i es trigarà més d'un segle en omplir aquell buit. Al voltant de 200 aldees morisques es despoblaran per sempre.

Els senyors perderen la seua font d'ingressos, una mà laboriosa, dòcil i fidel, i així, davant la necessitat de nous pobladors, preferentment valencians, milloraran les condicions dels camperols. Al ser poca l'oferta de mà d'obra aquests aconseguiren millors condicions que els anteriors pobladors moriscs.

Els senyors engrandiran les seues possessions a l'apropiar-se de les terres dels seus antics vassalls moriscs. Malgrat això aquests continuaran en sèries dificultats durant el segle XVII. Bona part de la noblesa s'arruïnà, tot i que fou indemnitzada per la Corona amb 100.000 lliures.

L'agricultura cristiana no fou exactament igual a la morisca. Augmentaran els conreus de secà i els especulatius com la morera i l'arròs... en detriment dels cereals. Els nous pobladors se'n beneficiaran i exigiran millors condicions als senyors en les cartes pobles. La Segona Germania (1693) fou un fracàs total per als senyors. Els avalots se succeïren. Es pot dir que el decret d'expulsió, sense oposició dels senyors, fou a la llarga, la seua pròpia sentència de mort. A final del s. XIX les senyories valencianes, eren només un record del passat.

Els perdedors amb l'expulsió no foren només els moriscs i els senyors sinó també la burgesia urbana que no pogué recuperar els diners que havia deixat en préstec a la noblesa. Aquest fet serà el responsable del col·lapse econòmic dels elements burgesos de la societat valenciana urbana i el triomf del camp sobre la ciutat. Així, la Taula de canvis de València féu fallida el 1613.

Per últim, les zones meridionals del País Valencià foren repoblades per murcians i castellans, el que comportarà la pèrdua de la llengua pròpia i la substitució pel castellà.

b/ El cas concret de Fondegulla, Castro i Benissabdó.

L'expulsió dels moriscs de l'any 1609 afectà tots els habitants, sense excepció, de Fondegulla, Castro i Benissabdó i, aquests poblets, restaran buits sense una ànima. Segons mossèn Esteve Cardona l'expulsió es produí el 31 d'octubre⁶⁷, unes sis setmanes després del ban, mentre que H. Lapeyre⁶⁸, adés citat, consultant les dades de l'Arxiu de Simancas apunta el dia 28 d'octubre. Pensem que el més creïble és l'opinió de Mn. Esteve per estar *in situ* en aquella efemèride, encara que no tots són d'aquest parer.

Doncs bé, seguint H. Lapeyre, els moriscs d'aquesta zona partiren, majoritàriament, des de Moncofa i en el primer comboi en sortiren 460 d'Uixó (on hi eren inclosos els de Castro, Benissabdó i Fondegulla) i 428 de Geldo. *“Por el contrario, se utilizó cómodamente el pequeño puerto de Moncofa, muy próximo a la zona morisca de Vall de Uxó. En él embarcarían 2.400 personas de esta localidad. Se habla de la salida de 460 de ellos, así como de 428 personas de Geldo, pueblo situado cerca de Segorbe, en la sola jornada del 28.”*

Segons les dades de l'Arxiu de Simancas, d'Uixó embarcaran un total de 2.400 moriscs. En un altre document redactat per Diego de Amburzea, segons els informes dels comissaris de tots els embarcaments, per Moncofa sortiren 5.690 moriscos.

Jayme Bleda, en la seua obra *“Defensio fidei in causa neophytorum siue Morischorum Regni Valentiae totiusque Hispaniae”* de 1610, i també en la *“Coronica”* de 1618, apunta: *“Y con la misma comodidad se embarcaron los de la Val de Uxó, y de todos los lugares del río de Mijares, en Moncofa, que eran 5.000 y tantas personas, y don Gaspar Vidal capitán de cavallos de aquella costa, a quien respetauan mucho los moriscos, los aconsejó que por allí saliessen, ofreciéndoles que recabaría con el virrey les embiasse vaxeles a Moncofa, como se hizo. Asistió a su embarcación, hizo que pagassen los moriscos sus fletes y comida y se fueron contentos. Y con esto desbarató sus desinios que tenían de*

alçarse en la sierra de Espadán... Por orden del Marqués... mandava a los moriscos ricos que pagasen por los pobres de su lugar. Y lo mismo encaminó que hiziessen tres mil de la Val de Uxó, que se embarcaron en Moncofa, a que assistió don Gaspar Vidal, capitán de la costa.”

Però, en general, trobem a faltar una detallada informació de les persones que s'embarcaren en Moncofa, homes, dones, xiquets (En alguns embarcaments apareixen: *muchachos, muchachas, lactantes*), origen, tipus i nom de la nau, propietari..., com sí la tenim dels ports dels altres embarcaments. En el cas concret de Moncofa, la documentació oficial apunta: “*Playa de Moncofa. En esta playa certifica don Gaspar Vidal comisario nombrado tanvien para esto que embarco çinco mil seisçientas y noventa personas.”*

A més a més, sembla que, una desena part dels expulsats uixonencs, segurament per no poder pagar, o que algú els pagués, el “*bitllet*” en les naus privades de Moncofa, estigueren obligats a desplaçar-se i embarcar a Vinaròs en les galeres reials, com tot seguit llegirem: “*A don Pedro Escrivà (El virrey) se encomendó que fuesse a Vinarós y desembarcasse la gente que havia de ocupar la sierra de Espadán*”. Altres testimonis del procés obert l'any 1611 contra el batle de la Vall d'Uixó, *Jaume Geroni Blasco*, per apropiació dels bens dels moriscs que pertanyien al Senyor, són molt aclaridors, “*y demanantlos ell testimoni que a hon portaven dites cavalcadures, li digueren que aquelles eren dels Senyor duch y que les portaven a Aslida y que eren de les que los moros havien dexat en Binarós quant se eren embarcats*”⁶⁹.

Aquests testimonis són d'especial rellevància, tant pel què va passar durant aquells dies com pel retrat de la situació econòmica, l'agricultura, els cultius que hi havia en aquests llogarets etc: “*Pere Miralles, corder, habitador de la Vall d'Uxó, de edad que diu ser de quaranta y sinch anyos (...) y quant fon la expulsió dels moros y embarcació de aquells, se trobava en dita Vall y per orde y manament de Jeume Geroni Blasco, les hores balle de dita Vall, lo mateix dia que anaren a embarcarse dits moros aná ell testimoni en Castro y en la Alfondeguilla a guardar alló lo que los moros havien dexat en companyia de Matheu Esteve y de dos soldats que havien vingut de Valencia tambe, pero dit Esteve y quant foren arribats en dits llochs de Castro i la Alfondeguilla, trobaren per les cases o en algunes de elles molta figa y molt lli y garroffes y suros de abelles, algunes caxes ab gerres y altres cosillas y va veure ell testimoni que totes les dites coses que los moros havien dexat los criats de Blasco ab cavalcadures, per orde de dit Blasco, se les enportaren y entengué que les portaven a Palacio y no sap ell testimoni lo quen feu dit Blasco ni tampoch pot dir ab certitut lo que valien dites coses a mes de que va veure si carregaren moltes carregues y que y havia molta cosa (...) E dix que va veure (...) en diferents dies de divendres que es lo mercat de dita Vall, feya traure les cavalcadures que los moros havien dexat y les feya vendre publicament (...) que eren moltes y lo preu de aquelles rebia dit balle (...) també está recordat que estant de guarda en dits llocs de Castro y Alfondeguilla va veure com un tal Cabanyer, habitador de la Vall, juntament ab un altre home, que no lo recorda lo nom, portaven una dotsena de cavalcadures poch mes o menys, y demanantlos ell testimoni que a hon portaven dites cavalcadures, li digueren que aquelles eren dels Senyor duch y que les portaven a Aslida y que eren de les que los moros havien dexat en Binarós quant se eren embarcats.”*

Un altre testimoni d'aquell procés afirma: “*Roc Faubell, negociant, habitador de la Vall d'Uxó de edat que diu ser de trenta anys poch o menys (...) E dix que també va veure ell testimoni que del spoli dels moros restaren garroffes per les garrofferes en molta quantitat y aquelles tambe va veure que dit Blasco les donava a dalguns a collir al ters y als dos parts per lo Senyor duch y l'altra part per qui les collia, y les dos parts del Senyor duch, tambe veia ell testimoni que dit Blasco les prengué en son poder y també dels llochs de Castro y la Alfondeguilla, e feu collir molta de dita garrofa... E dix que aixi mateix ha*

patit molt gran dany el patrimoni del Senyor duch porque lo mateix any que los moros sen foren anats, dexaren les vinyes de Castro y la Alфондеguilla ab molts rahims, que si dit Blasco los hagues beneficats, se hagueren tret per la part del Senyor duch mes de cent arroves de pansa y no volgue consentir lo dit Blasco que ningu fes dita pansa y aixi se perdé, que los rahims dexá menjar los tossinos. Y hagues valgut la arrova de pansa a deu sous y també lo any propassat dexa perdre de la mateixa manera lo rahim de la punta en dits llochs de Castro y l'Alфондеguilla, pero en molta mes summa y cantitat que no lo any que sen anaren los moros porque se hagueren fet lo any propassat mes de quatrecentes arroves y tot se es perdut per culpa de dit Blasco per no volerla portar y donar als habitants de dita Vall (...) E dix que veu ell testimoni que del que dit Blasco, balle, se ha pres en terres de la orta y garrofferes, figuerals y vinyes y tambe en lo secá per a ell y sa muller, fill, filles y gendre, sen tindrien per lo menos sinquanta vassals y més repartit... porque veu ell testimoni que se ha pres tot lo millor y en molt gran quantitat (...) quant los pobladors li anaven a demanar algun bancal ho figueral o moreral o vinya, responia que ya estaven donat y que era pera sa muller o son fill, filles o gendre (...) i també les millors cases de la Vall (...) tot lo que se pot atribuir a molt gran tirania y assó es etc.”

Diversos testimonis posteriors confirmarien tot el que digueren aquests dos personatges, a més el 14 d'agost de 1612 “*Gaspar Coscolla, mercader, habitador de la Vall (...) E dix que (...) ans de la expulsió hi havia (...) y en Castro vint y cinch o trenta cases, en Alфондеguilla vint y cinch cases poblades, Benizatdon set o vuit cases poblades lo qual sap ell testimoni per haverles vistes (...) E dix que hui ya (...) en Alфондеguilla quinse cases totes poblades.*”

Per la seua part, *Domingo Montesinos, llaurador, habitador de la present Vall (...) E dix que los moros no pagaven al señor de ningun genero de fruits ni dels arbres cosa alguna en fruits, sino que aquella part que havien de pagar en fruits la pagaven en diners (...) E dix que les majors collites que es culliren en la Vall y llochs de aquella eren lo forment, la garrofa y les figues, y que de forment uns anys ab altres sen cullien sinchcentes cafisos que valien dos mil y cinch centes lliures y de garrofa uns anys ab altres sen cullien deu mil arrobes que valien mil ducats y de figues sen cullien tres mil arroves que valien nou milia reals castellans (...) E dix que les regalies que el señor tenia eren sis forns que sarrendaven cascu daquellls, çols lo forn de la Alcudia huitanta lliures, Benigafull (...) y que tambe tenia dos forns en Castro y la Fonдеguilla quels arrendava en quaranta lliures los dos (...) E dix que los actes de establiment no estan fets encara als nous pobladors (...) E dix que per la expulsio dels moriscos les terres de la Vall d'Uxó y llocs de aquella ha patit i patixen hui en dia detriment y dany, aixi per no haverles ben cultivades despres de anats los moriscos, com porque hui los nous pobladors no les cultiven, com les han de cultivar per no saber si seran sues o no, y que aquest dany en particular se a sentit en lo forment y en le figues y vinyes y panis y que per dita raho val hui menys la collita del forment del que valia abans de la expulsió cinchcentes lliures, y de la collita de panis doscents y cinquanta escuts, y la collita de les figues val menys del que valia abans doscentes lliures y la collita de les vinyes val menys cinquanta lliures, y que aquest dany se reparara dins sis o huit anys si los senyors donen y establiren les terres als nous pobladors pera que cada hu sapia lo que es seu y ab mes y mes ho procure y que si nou fan, durara tota la vida lo que dix saber ell testimoni per ser com es llaurador, etc.”*

El viatge cap al nord d'Àfrica no fou de plaer ni igual per a tots els moriscos, tot i que tots passaren moltes calamitats. Com ha apuntat adés J. Bleda en la *Coronica* alguns dels embarcats en Moncofa patiren tota mena d'abusos: “ *fueron echados a la mar, desembarcados en islas estériles, y muertos por ellos, de diversas maneras, por robarlos.*”

Molt cridaner fou, segons conta el dominic Damián Fonseca en “*Justa Espulsión de los moriscos de España: Con la instrucción, Apostasía y traycion dellos: Y respuesta a las dudas*

que se ofrecieron acerca desta materia” en 1612, el cas d’uns moriscos uixonencs embarcats en Moncofa en les naus de Juan Riera i Juan Baptista Napolitano: “Los dos mencionados patrones se concertaron en hacer el viaje juntos y, llegados a alta mar, degollar y matar a varios moriscos. Los marineros italianos, en efecto, mataron por la noche a seis y, después a trece más. Los miserables moriscos (...) desde abajo de la cubierta donde estaban, lloraban amargamente y preguntaban la causa porque los mataban (...) Unos 20 fueron muertos, robados y arrojados al mar. Pero la justicia no dejó tal crimen impune, pues, contra el patron Riera, que fue el principal, se pronunció una rigurosa sentencia: que le cortasen la mano y la oreja, y después lo ahorcasen, y así se essecutó (hallándome yo (Fonseca) presente al espectáculo).”

El cert és que aquells viatges, malgrat disposar només de cròniques amb el punt de vista cristià antimorisc, que narraven aquelles calamitats com un càstig de Déu als infidels, on la Corona i les autoritats i la mateixa Església estaven absents de tota culpa i responsabilitat, estigueren plens de contrarietats i penúries per als infeliços moriscs.

Les majors informacions sobre l’arribada al nord d’Àfrica, també les aporta Fonseca, després de contar-li-ho un morisc valencià, Lorenço Pedralvi de Benaguacil, al tornar a la Península. Els nord-africans els estaven esperant per a robar-los tot el que portaven, inclús la vestimenta. *“Señaladamente, en un barranco, encontraron más de 200 moriscos muertos, y todos ellos conocidos (...) Entrando en un bosque de aquel desierto, llegaron quatro Alarves acompañados de dos moriscos conocidos, el uno de la Vall de Uxó, el otro de Gandia con aviso a los que llevaban dinero, que se fuesen con ellos, porque sabían sendas secretas por las quales los guiarían con seguridad a Mostagán (...) Fiáronse dellos algunos de los moriscos, y en particular, los que eran parientes de los dos que venían con los Alarves, pero presto se vio que era engaño, pues de allí a legua y media, junto a un río, los aguardaban muchos Alarves, y los robaron y desnudaron.”*

A l’aplegar a Mostagán, morts de fred i fam, s’ajuntaren amb un grup nombrós de valencians i marxaren cap a la ciutat de Tenés *“de suerte que prosiguieron su camino solo 800 y por todo él hallaron muy mala información de los trabajos y miserias que padecían los que habían llegado a Argel: principalmente ocho moriscos que encontraron naturales de Mislata, de Benimamet y de la Vall de Uxó, los quales bolvían de Argel para Orán, les persuadieron que no passasen adelante, y se bolviessen con ellos a pedir misericordia al Rey de España (...) Se sabe por cosa cierta y lo aseguran todos los que buelven de Berbería y lo escriben los Christianos de Orán que no quedan vivos la quarta parte de los que salieron del Reyno de Valencia; porque algunos se hundieron en la mar: otros dieron a través en la playa de Berbería sin poder tomar puerto: a muchos echaron al mar los patrones de particulares baxeles, por roballos: un gran número mataron los Alarves: y la mayor parte se murió de hambre y de frío (...) Señaladamente murieron muchos del término de Xativa, de Cofrentes, de la Sierra de Espadán, de las tierras del río de Mijares, de Carlet, de Segorbe, de la Valle de Uxó, de la Valle de Segó y de Buñol (...) Un buen número de los de la Valle de Uxó y de la Alfandiguilla, dieron al través quatro leguas de Mostagán, y aunque salvaron la vida y la ropa, llegados a tierra, corrieron otra peor borrasca, pues salieron luego los Alarves a recibirlos, los robaron y desnudaron como los demás.”*

8- Cloenda.

Per acabar, no hem d’oblidar que l’expulsió dels moriscs es produí en el context de la *Contrareforma*, que triomfà al Concili de Trent (1545-1563). Davant el cisma creat per Martí Luter i les diverses esglésies protestants, Roma promourà una sèrie de canvis a

l'església catòlica per a fer front a les crítiques de l'època i no perdre terreny davant les altres confessions. Els nous postulats s'imposaran com una llosa, sobre la mentalitat de la gent i el dia a dia. Aquestes idees venien a reafirmar l'autoritarisme reial, el poder omnímode de l'Església, la centralització i el procés d'uniformització, que des del segle XVI, portaran els monarques hispans amb tota la maquinària burocràtica al seu servei, sota un lema molt clar i precís: un rei, una llengua, una religió.

La tasca difusora de les noves idees i l'adoctrinament i instrucció de les masses, preferentment dels xiquets, esdevingué objectiu essencial de l'església catòlica. En el cas dels territoris de la monarquia hispana, més papista que el Papa, la Inquisició jugarà un paper imprescindible contra qualsevol desviació alhora que vetllarà i controlarà la transmissió de l'ortodòxia catòlica. Així no és res d'estranyar que, durant eixos segles, aparegueren cançonetes religioses, en un principi infantils i asèptiques que, analitzades detingudament, manifesten tot l'esperit de la Contrareforma, amb un missatge impositiu i excloent de la doctrina catòlica.

Serà justament durant aquells segles quan apareixeran algunes d'eixes cançonetes que han sobreviscut fins als nostres dies. A Fondegulla, en els gojos de sant Antoni, una estrofa "innocent" cantava: "*Fue caritativo y perseguidor de todo enemigo con mucho rigor*"⁷⁰. En un altre poble de la comarca, Borriana, habitada des del segle XIII per cristians, festejaven la festa de Sant Nicolau, amb una mena de berenar al camp on els xiquets jugaven amb espases de fusta mentre cantaven la següent cançoneta, en clara al·lusió a la dieta culinària morisca, on es prohibia la carn de porc: "*San Nicolás, santo bendito, confesor de Jesucristo, viva el rey, muera el gallo, cuatrocientos para un caballo. Tris, tras, lloganissa menjaràs. Tris, tras, o a espasa moriràs*"⁷¹.

Doncs bé, tornant a l'esdeveniment de l'expulsió, a la ciutat de València, consumada l'expulsió, començaran les festes i celebracions. Totes foren promogudes pels estaments eclesiàstics, principals impulsors i beneficiaris de la mesura, i contaren amb la presència de les autoritats civils. Tot "*Ad maiorem gloriam Dei.*" El poble assistí a totes elles agraït per l'espectacle, després de tot un segle de rebre el mateix missatge antimorisc, uniformitzador i refractari, i conscient de la força del poder, tant civil com religiós.

En aquest context antimorisc, mossèn Pere Joan Porcar escrivia en el seu *Dietari*, durant els dies posteriors a l'expulsió:

"131. *Te Deum per la expulsió dels moros. Dimats, a 6 de dehembre 1609, al matí, digueren un Te Deum laudamus en la Seu per la expulsió dels moros del regne. Y anaren totes les parròchies, que fonch de grandíssima alegria per als christians, per haver nostre Senyor fernos tanta misericòrdia, que ab tan breu temps haver llançat tants infels d'est regne. Qués dels grandíssims y portents miracles que havem llegit. Troba's-i lo excelentíssim senyor patriarcha, vestit de pontifical, y dix la oració, y lo senyor virey ab molts cavallers, y altra gent.*

132. *Festes per la expulsió dels moros. Dijous, a 4 de febrer de 1610, feren crida de que fesen lluminàries per la ciutat tres dies: diumenges a 7 y dilluns a 8 y dimats a 9, per la alegria de la expulsió dels moros dels regne de València.*

Processó general per la expulsió dels moros. Diumenge, a 7 de febrer 1610, a la vesprada, feren processó general de nostra Senyora de Gràcia a Sent Agustí, per la expulsió dels moros. Anaren generals los monastirs y officis y gegants.

135. *Y dit dia (18-maig-1610) posaren una pedra a la porta de la Sala, de la expulsió dels moros, amb una inscripció, on consten totes les autoritats civils, religioses i militars de l'expulsió.*

139. *Processó general del Col·legi per l'expulsió dels moros. Dumenge 21 de noembre de 1610, presidida pel Patriarca, amb presència del Centenar de la Ploma, com acostuma anar a la de sent Jordi, el virrei, els Jurats i les 12 parròquies de València, i anaren per lo*

carrer de la Mar a la plaça de l'Olivera, i de tornada per la plaça de Vilarrasa, Santa Tecla, Corretgeria Vella i la Seu; i predicà el rector de Sent Esteve Pere Escolano. Y esta és la primera processó qu'es féu d'esta manera, i donaren a cascun capellà de cada parròchia un real valencià i dien que dit senyor reverendissim l'havia amortitzada"⁷².

Amb l'expulsió dels moriscs de 1609 s'acabaran més de vuit-cents anys de presència musulmana en aquestes terres i els poblets de Fondeguilla, Castro i Benissabdó romandran sense una ànima, buits totalment, tot i que, Castro i Fondeguilla tornaran a poblar-se. El que no ho farà serà Benissabdó⁷³. A meitat segle XVII, també Castro es despoblarà per sempre. Fondeguilla restarà com l'únic poble que sobreviurà però, haurà d'esperar dos segles i mig en recuperar el nivell demogràfic anterior a l'expulsió, de tots tres poblets.

El 10 de maig de 1613, el Duc de Sogorb⁷⁴ donarà carta pobla conjuntament als habitants de la Vall d'Uixó, Fondeguilla, Castro i Benissabdó, però pocs dies després, sense nosaltres conèixer els motius, justament el 28 de juny, concedirà una nova carta pobla, només a Castro i Fondeguilla, a vint-i-una famílies de nouvinguts cristians, per a viure sis a Castro i quinze a Fondeguilla, que seran: "*Michel Godes; Jacobus Barber; Joannes Puig; Philipus Alomar; Petrus Romero; Laurentius Esteve, loci de Castro; Ludovicus Ortí; Antonius Vives; Michael Ballester; Antonius Folch, dierum maior; Jacobus Folch; Antonius Folch, dierum minor; Michael Folch, filius Antonii; Michael Folch, filius Michaelis; Augustinus Beltran; Michael Penarroja; Natalis Salvador; Gaspar Salvador; Petrus Carcases: Ludovicus Carcases et Hieronimus Bellmont, loci de l'Alfondiguilla, omnes novos populatores, vecinis et habitadores dictorum locorum de Castro et l'Alfondiguilla.*

Attendentes et considerantes per expulsionem generalem maurorum presentis regni factam de mandato domini nostri Regis remansise depopulata; inter alia dicta loca infrascripta de Castro et l'Alfondiguilla propria dicti Excelentissimi domini ducis; a quod de novo dicta loca debent populari de novis vicinis et habitatores ad augmentum christiane religionis nec non incrementum dictorum locorum et ad perpetuum formam et modum quibus dicta nova populatio debeat ad beneficium proprium et comune fuerunt habitat enter nos diversa colloquia et parlamenta quibus precedentibus fuerunt facta, conventa et concordata capitulata dicte novis populationis inter nos partes predictas intra sequencia ad hoc et super nos in perpetuum respective serventur.

Ideo scienter etc., per nos et sucesores nostros cum hoc presenti publico instrumento etc., nos dictas partes in pacem et quietudinem perpetuam nostrorum et illorum fuimus, transigimus, capitulamus, pactamus, convenimus et concordamus in hunc qui sequitur modum"⁷⁵.

Tots dos poblets disposaran d'un sol consell i compartiran institucions, que hom alternaran periòdicament entre tots dos, però ja segregats per sempre de la resta de la Vall. Com hem vist tot plegat, Benissabdó no hi constarà, perquè ha quedat despoblat i per tant desapareixerà definitivament, com també ho farà Castro uns quaranta anys després i, des d'aleshores, restarà només Fondeguilla com l'únic poblament en la part alta del riu Belcaire.

¹ *El poblet de Fondeguilla*, Josep Antoni Clavell

² Clavell, J.A. Op. cit.

³ *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*, Bernardo Mundina. Castelló, 1873.

⁴ El castell de Castro fou un dels punts defensius més importants de la línia xyz que construí l'exèrcit republicà per protegir València dels rebel·lats franquistes. Hi hagueren diversos intents per prendre'l (juliol 1938) però mai aconseguiran conquerir-lo, gràcies a la defensa heroica que hi féu l'exèrcit republicà.

⁵ Clavell, J. A. Op. cit.. "El castell de Castro es troba a l'actual terme de Fondeguilla i és penjat sobre dos barrancs profunds; a l'est, el de Castro, i, a l'oest, el de l'Horteta. Al nord i al sud el castell domina la dorsal, el cim dels dos barrancs anteriors. La seua posició tan estratègica ens permet endevinar avui com de difícil seria, per no dir impossible, la seua conquesta. La defensa del castell aprofitava totalment l'accidentada orografia. La part de llevant posseeix tres sistemes defensius diferents. El primer obstacle és una cinglera de difícil superació. El segon és una muralla compacta de tapial, i el tercer, una gran muralla de 65 metres de longitud. La resta del conjunt és un inaccessible penya-segat sobre el qual s'aixeca una compacta muralla. En el castell, que ocupa una superfície d'uns 2.000 m2, podem diferenciar clarament dues parts. El primer espai, anomenat albacar, era el lloc fortificat on la població, es refugiava en cas de perill. És tot emmurallat i en ell hi eren les entrades al castell, la que pujava des de Cantallops i coll de Boix, franquejades per tres torres, dues quadrades i una rodona. La segona zona, el pròpiament castell, a la vegada se subdividia en dues parts: una, la més baixa, amb restes d'habitacles; i l'altra, la més alta, la celòquia, on hi eren les dependències pròpies del castell, habitatges, cellers, aljubs,... tot presidit per la torre. Entre els penyalars, per sota d'aquesta torre, es trobava la tercera entrada al recinte emmurallat."

⁶ *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Carlos Sarthou Carreres, Barcelona 1913.

⁷ *Feudalisme mediterrani: Un estat de la qüestió*, Paulino Iradiel. Dossier "El Feudalisme Mediterrani" *Debats* 5, pp 8-21. València 1988.

⁸ *Les estructures feudals en la València musulmana*, P. Guichard. Dossier "El Feudalisme Mediterrani" *Debats* 5, pp 22-32. València 1988.

⁹ *Llibre dels Fets o Crònica*, Jaume I, s. XIII. Cap 249-253. Edicions 62 i "la Caixa" n° 86. Barcelona 1982.

"E quan venc altre dia venc-nos missatge d'Uixó e de Nubles, e de Castro, que si els volíem fer bé que ens retrien los castells (...) E dixem-los que vinguessen en bona ventura, e nós eixir-los hiem en una torra que és forcada on se part lo terme d'Almenara e d'Uixó, e és contra Almenara prop de la Ràpita, la qual havia nom Mencofo en temps de sarraïns. E no volíem dar dia als castells tot en un, que no volíem que la u sabés la pleit de l'altre. E dixem als d'Uixó que eixiríem a hora de tèrcia a ells altre dia. E donam dia als de Nubles al tercer dia que els eixiríem al figueral qui és sobre Mencofo, e és de llur terme, e que aquí fariem ab cada un nostre pleit: e que hi eixissen de cada una de les aljames deu vells dels mellors e dels pus poderosos que hi fossen. E quan parlàvem ab los uns, los altres no hi eren. E manam als de Castro que romanguessen aquí ab nós, e que fariem aquí llur pleit: e faem llur pleit aquí per quantitat d'ovelles e de cabres, e que vestíssem cinc vells, e que els donàssem dues cavalcadures. E atorgam-los llur llei e llur franquees, així com en llur temps ho solien haver de sarraïns; e donam-los cinc escuders nostres a cavall que ells fossen emparats, e deu hòmens a peu (...) E, enans que nos partíssem d'Almenara reterennos Alfàndec sempre en l'altre dia, e haguem aquesta cinc castells guanyats. E anam-nos al Puig on era nostra companya, e hagueren gran alegria ab nós per la gràcia que Déu nos havia feita."

¹⁰ *Fondeguilla o Alfonteguilla*, Josep A. Clavell.

¹¹ *Entre dos llenguatges*, J. Coromines, J. Barcelona 1977. 155-156.

¹² *Els nostres noms de lloc*, E. Moreu-Rey. Mallorca 1982. 127-128.

¹³ *Toponímia àrabica del País Valencià. Alqueries i Castells*, C. Barceló. Xàtiva 1982. 156.

¹⁴ *Onomasticon Cataloniae*, J. Coromines. t. IV: D-J, pàg. 241. Curial Edicions Catalanes. Caixa d'Estalvis i Pensions de Catalunya, "La Caixa". Barcelona 1995.

¹⁵ D'aquest mot prové la paraula castellana alcalde.

¹⁶ *Los moriscos españoles y su expulsión*, Pascual Boronat y Barrachina, 2 tomos. Valencia 1901. Reedició facsímil feta a Granada MCMXCII, amb un *Estudio Preliminar* interessantíssim per part de Ricardo García Cárcel.

¹⁷ *Una alqueria islàmica medieval de la Sierra de Espadán*, K.W. Butzer, E.K. Butzer, I. Miralles, J.F. Mateu. BSCC. n° LXI-III, Castelló 1985, pp 305-365.

¹⁸ *Moriscos y repobladores en el Reino de Valencia. La Vall d'Uxó (1525-1625)*, L. Peñarroja Torrejón, t. I i II. Del Cenía al Segura. Valencia 1984. A.D.M. Sección Segorbe Legajo 61, n° 9. Doc 35. pp 859-863.

¹⁹ En 1532 tenim documentada l'existència a Zeneta d'un forn de obra de terra. Encara que, serà a partir de l'expulsió dels moriscs quan es desenvoluparà l'activitat dels ollers a la Vall segons va estudiar Arcadi Garcia. Op. cit. Peñarroja, L. i *Elements interessants del terme i poble de la Vall segons uns capatrons antics*, V. Talamantes. Aigualit n° 7. La Vall d'Uixó 2001.

- ²⁰ Jaume I el Conqueridor, Montpeller 1208-1276 València. Rei 1213-1276.
- ²¹ Saiyid Abú Zayd 'Abd ar-Rahman: Governador almohade de València, s. XIII. Un colp d'estat entronitzà Zayyan ibn Mardanix i ell es refugià a Sogorb. Entrà en negociacions amb Jaume I i li cedí tots els drets sobre València. El 1236 fins i tot abjurà de l'islam, es casà amb una cristiana i es convertí al cristianisme tot prenent el nom de Vicent.
- ²² Alfons *el Franc* o *el Liberal*, València 1265 - Barcelona 1291. Rei 1285-1291.
- ²³ Sobre B. Desclot, la *Història de la literatura catalana* (Barcelona, Edicions 62, 1985, 7ª edició, de J. Cabré i altres, manifesta que "Representa el cas de l'historiador honest que se ceneix sempre a la veritat històrica sense deixar-se emportar pel partidisme ... Històricament, la seva Crònica és la més fidedigna de les quatre grans Cròniques medievals catalanes". Per la seua banda, Lluís Nicolau d'Olwer, en el Discurs d'entrada a l'Institut d'Estudis Catalans, de 28 d'abril de 1918, anotava: "Bernat Desclot reconta fidelment les lluites amb què Pere el Gran consolida la independència de Catalunya i obre les vies del seu imperialisme. El mèrit més gran de Desclot -just de mots i sobri de judici- és l'absoluta veracitat històrica."
- ²⁴ Pere III, *el Cerimoniós* o *el del Punyalet*, Balaguer 1319-1387 Barcelona. Rei 1336-1387.
- ²⁵ Martí I, *l'Humà*, Perpinyà 1356-1410 Barcelona. Rei 1396-1410.
- ²⁶ Ferran I, *d'Antequera*, Medina del Campo, Castella 1380-1416 Igualada. Rei 1412-1416.
- ²⁷ Pere II, *el Gran*, València 1240-1285 Vilafranca del Penedès. Rei 1276-1285.
- ²⁸ *Carta Pobra de Castro i Fondegulla de 1277*. Aquesta mateixa Carta serà confirmada de nou, només a Fondegulla, l'any 1354.
- ²⁹ Alfons V, *el Magnànim*, Medina del Campo, Castella 1396-1458 Nàpols. Rei 1416-1485.
- ³⁰ Joan II, *el Sense Fe* dit també *el Gran*, Medina del Campo, Castella 1398-1479 Barcelona. Rei 1458-1479.
- ³¹ *Los sarracenos de la Sierra de Eslida y Vall d'Uxó a fines del Siglo XV*, Peregrín-Luís Llorens Raga, BSCC, t. XLIII, pàgs. 53-67. Castelló 1967.
- ³² Peregrín-Luís, Ll. Op. cit. Aquest document de 24 de juliol de 1500 és el primer, que tenim constància, on apareix el mot Fondegulla.
- ³³ Peñarroja, L. Op. cit. ARV-Maestre Racional 9660. Fol. 1v. Fondegulla 39 focs, Castro ("Benjuel") 20 i Benissabdó 30.
- ³⁴ Peñarroja, L. Op. cit. pp 244. Fondegulla 29 focs, Castro ("Benjuel") 20 i Benissabdó 31.
- ³⁵ Peñarroja, L. Op. cit. pp 244. Fondegulla 28 focs, Castro ("Benjuel") 38.
- ³⁶ 1563. Comprén 70 focs de Castro, 27 de Fondegulla i 14 de Benissabdó. Semblen exagerades les xifres. El més probable és que en els 70 de Castro hi foren inclosos els de Fondegulla i Benissabdó.
- ³⁷ *Mestre Hierònim Muñoz*, Uixó 200 focs, Castro 80, segurament comprendria els de Fondegulla i Benissabdó.
- ³⁸ *Recompte del Llicenciat Figuerola*. Castro i Benissabdó 45 focs i Fondegulla 34. Uns 430 h.
- ³⁹ *Relación Fiscal de los moriscos del Reino de Valencia, 1602*. A.G.V., Maestre Racional. Leg. 490, c. 10.009. Castro 32 i Fondegulla 27 focs.
- ⁴⁰ *Relacion de Caraxena*. Consta només Castro 70 focs, però hem de deduir que hi serien també Fondegulla i Benissabdó.
- ⁴¹ Amb l'expulsió dels moriscs, al setembre de l'any 1609, tots tres poblets restaran sense una sola persona.
- ⁴² La Revolta de les Germanies, 1519-1523, va ser una rebel·lió armada que es va produir en el Regne de València i a les Illes Balears, durant el regnat de Carles I. Aquesta revolta contingué diverses lluites paral·leles: la dels menestrals i poble menut contra l'oligarquia urbana; la dels camperols contra els senyors; i la de l'uniformisme cristià contra la singularitat musulmana. Gaspar Escolano en les "*Décadas de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reino de Valencia*" apunta que a les zones rurals valencianes, l'alçament popular tingué un marcat caràcter antimorisc. "*Se les despertó a los plebeyos el antiguo odio que tenían con los moros de la tierra... Bautizábanlos con escobas y ramos mojados en una acequia.*"
- ⁴³ *Heretgies, revoltes i sermons*, Joan Fuster. Edit. Selecta, Barcelona, 1968.
- ⁴⁴ Carles I (Gant, Flandes 1500 - Yuste, Extremadura 1558). Rei (1516-1554).
- ⁴⁵ *La guerra de Espadán (1526). Una cruzada en la Valencia del Renacimiento*, Juan F. Pardo Molero. VIII Premio de Investigación Històrica. Excelentísimo Ayuntamiento de Segorbe, 2000.
- ⁴⁶ *Décadas de la Historia de la Insigne, y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Gaspar Juan Escolano (València, 1560-1619): "*El 19 de septiembre dos columnas de más de 7.000 soldados, entre los que se encontraban 2.500 veteranos alemanes del emperador, atacaron simultáneamente el espacio situado entre Almedijar y Aín. 2.000 musulmanes murieron, y un número igual fue llevado prisionero a Valencia, donde fueron vendidos como esclavos. Finalmente, la Sierra quedó desarmada; las mezquitas, derruidas; los libros del Corán, quemados; y los habitantes, obligados a convertir-se al Evangelio. No existe constancia de otras penalizaciones en la Sierra, de la que había sido sustraído un botín de hasta 200.000 ducados, pero las comunidades circundantes tuvieron que pagar multas o ser privadas de sus tierras y cosechas. Estos sucesos embobrecieron y despoblaron la Sierra.*"

⁴⁷ Peñarroja, L. Op. cit.

⁴⁸ *Historia de Vall de Uxó*. Honorio García García, Vall de Uxó 1982.

⁴⁹ Informe de l'inquisidor Sotomayor adreçat a la Suprema, on adjunta el testimoni del frare saguntí, José Cebrían, sobre els moriscs de la Vall d'Uixó (11-IX-1.563).

⁵⁰ *Revolta y represión en los moriscos castellonenses. El proceso inquisitorial de Pedro Amán, morisco vecino de Onda*, Magín Arroyas Serrano i Vicent Gil Vicent. III Premi Ibn Al-Abbar d'Investigació. Ajuntament d'Onda 1995.

⁵¹ Boronat, P. Op. cit.

⁵² Peñarroja, L. Op. cit.

⁵³ Peñarroja, L. Op. cit. “*Aun cuando los hechos desencadenantes del procesamiento de Jaime Bolaix no son otros que los que motivaron los de su compañero Alonso Bastante, la causa o expediente de aquel presenta dos singularidades destacables: la conservación, entre sus hojas, de algunos escritos en caracteres arábigos, de indudable interés, por constituir una de las raras muestras supervivientes de textos moriscos valencianos (entre ellos la nómina de libros de la única biblioteca conocida en un morisco valenciano), y por la reanudación de su causa, 14 años más tarde.*”

⁵⁴ Felip II (Valladolid, 1527 - Monestir de l'Escorial, 1598). Rei (1554 - 1598).

⁵⁵ *Geografía de la España morisca*, Henri Lapeyre. Diputació Provincial de València. 1986. Al principi del capítol primer, Los moriscos del Reino de Valencia, l'autor aporta dues cites, una cita d'una memòria adreçada pels moriscs valencians a Henri IV, rei de França (1553-1610), i una altra del Consell d'Estat.

⁵⁶ Peñarroja, L. Op. cit.

⁵⁷ *El fracaso de la asimilación cultural y religiosa de los moriscos: Las escuelas coránicas de la Serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó*, Vicent Gil Vicent.

⁵⁸ Lapeyre, H. Op. cit.

⁵⁹ Felip III (Madrid 1578-1621 Madrid. Rei 1598-1621).

⁶⁰ *Ban d'expulsió dels moriscs del regne de València, de 22 de setembre de 1609. (Libro Octavo y vltimo de la Justa y general expulsion de los moriscos*. Jayme Bleda, en *Jaume Bleda y la expulsión de los moriscos valencianos*, Vicent Josep Escartí. Bancaja. Valencia, 2009)

“*El Rey, y por su magestad, don Luys Carrillo de Toledo, marqués de Carazena, señor de las Villas de Pinto y Ynés, comendador de Chinclana y Montizón, virrey, lugartiniente y capitán general en esta ciudad y reino de Valencia por el Rey nuestro señor. A los grandes, prelados, titulados, barones, cavalleros, justicias, jurados de las ciudades, villas y lugares, bayles generales, gobernadores y otros qualesquier ministros de su magestad, ciudadanos, vezinos particulares d'este presente reyno, su magestad, en una su real carta de quatro de agosto passado de este presente año, firmada de su real mano y referendada de Andrés de Prada, su secretario de estado, nos escribe lo siguiente:*

Marqués de Carazena, primo, mi lugarteniente y capitán general de mi reyno de Valencia: Entendido tenéys cómo por tan largo discurso de años he procurado la conversion de los moriscos d'esse reino etc., como se escribe en la carta referida. Y para que se execute y tenga devido efecto lo que su magestad manda, hemos mandado publicar el bando siguiente:

I. Primeramente, que todos los moriscos deste reyno, assí hombres como mugeres, con sus hijos, dentro de tres dias de como fuere publicado este bando en los lugares donde cada uno vive y tiene su casa, salgan d'él, y vayan a embarcarse a la parte donde el comisario, que fuere a tratar d'esto, les ordenare. Siguiéndole y sus órdenes, llevando consigo, de sus haziendas muebles, lo que pudieren en sus personas, para embarcarse en las galeras y navios, que están aprestados para passarlos a Barbería, adonde los desembarcarán sin que reciban mal tratamiento ni molestia en sus personas, ni lo que llevaren, de obra ni de palabra. Advirtiéndole que se les proveerá en ellos del bastimento que necessario fuere para su sustento durante la embarcacion, y ellos de por sí lleven también el que pudieren. Y el que no cumpliere y excediere en un punto de lo contenido en este bando, incurra en pena de la vida, que se executará infaliblemente.

II. Que qualquiera de los dichos moriscos que publicado este bando, y cumplidos los tres días fuere hallado desmandado fuera de su proprio lugar, por caminos o otros lugares hasta que sea hecha la primera embarcacion, pueda qualquiera persona, sin incurrir en pena ninguna, prenderle y desvalijarle, entregándole al justicia del lugar más cercano. Y si se defendiere, le pueda matar.

III. Que so la misma pena ningún morisco, aviéndose publicado este dicho bando, como dicho es, salga de su lugar a otro ninguno, sino que se estén quedos hasta que el comisario que les ha de conducir a la embarcación, llegue por ellos.

III. Ítem, que qualquiera de los dichos moriscos que escondiere o enterrase ninguna de la hazienda que tuviere, por no la poder llevar consigo, o la pusiere fuego, y a las casas, sembrado, huertas o arboledas, incurran en la dicha pena los vezinos del lugar donde esto sucediere. Y mandamos se execute en ellos por quanto ha tenido por bien de hazer merced d'estas haziendas, raizes y muebles que no pueden llevar consigo a los señores cuyos vasallos fueren. Y para que se conserven las casas y los ingenios de açúcar i las

cosechas del arroz y los regadíos y puedan dar noticia a los nuevos pobladores que vinieren, ha sido su magestad servido, a petición nuestra, que en cada lugar de cien casas queden seys con los hijos y muger que tuvieren, como los hijos no sean casados ni lo hayan sido, sino que esto se entienda con los que son por casar y estuvieren debaxo del dominio y protección de sus padres. Y en esta conformidad más o menos, según los que cada lugar tuviere, sin exceder. Y que el nombrar las casas que han de quedar en los tales lugares, como queda dicho, esté a elección de los señores d'ellos, los quales tengan obligación despues ha darnos cuenta de las personas que huvieren nombrado. Y en quanto a los que huvieren de quedar en lugares de su magestad., a la nuestra, advirtiendole que en los unos y en los otros han de ser preferidos los más viejos, y que sólo tienen por oficio cultivar la tierra, y que sean de los que más muestras huvieren dado de christianos y más satisfacción se tenga de que se reducirán a nuestra santa fe cathólica.

VI. Que ningún cristiano viejo ni soldado, así natural d'este reyno como de fuera d'él, sea osado de tratar mal de obra ni de palabra, ni llegar a sus haziendas a ninguno de los dichos moriscos, a sus mugeres y hijos, ni a persona d'ellos.

VII. Que así mesmo no les oculten en sus casas, encubran, ni den ayuda para ello ni para que se ausenten, so pena de seys años de galeras que se ejecutarán en los tales irremisiblemente y otras que reservamos a nuestro arbitrio.

VIII. Y para que entiendan los moriscos que la intencion de su magestad es sólo echalles de sus reynos y que no se les haze vexación en el viaje y que se les pone en tierra en la costa de Berbería, permitimos que diez de los dichos moriscos que se embarcaren en el primero viaje buelvan, para que den noticia d'ello a los demás. Y que en cada embarcacion se haga lo mesmo. Que se escribirá a los capitanes generales de galeras y armada de navíos que lo hagan así, y que no permitan que ningún soldado ni marinero les trate mal de obra ni de palabra.

VIII. Que los muchachos y muchachas menores de quatro años de edad que quisieren quedarse, y sus padres y curadores (siendo huérfanos) lo tuvieren por bien, no serán expelidos.

X. Ítem, los muchachos y muchachas menores de seys años, que fueren hijos de christiano viejo se han de quedar y su madre con ellos, aunque sea morisca. Pero si el padre fuere morisco y ella christiana vieja, él será expelido y los hijos menores de seys años quedarán con la madre.

XI. Ítem, los que de tiempo atrás considerable, como sería de dos años, viviessen entre christianos, sin acudir a las juntas de las aljamas, se queden.

XII. Ítem los que recibieren el Santíssimo Sacramento con licencia de sus preladados, lo qual se entenderá de los retores de los lugares donde tienen habitacion.

XIII. Ítem su magestad es servido y tiene por bien que si algunos de los dichos moriscos quisieren passarse a otros reinos lo puedan hazer sin entrar en ninguno de los de España, saliendo para ello de sus lugares dentro del mesmo tiempo que les es dado. Que tal es la real y determinada voluntad de su magestad, y que las penas d'este dicho bando se executen, como se ejecutarán irremisiblemente. Y para que venga a noticia de todos, se manda publicar en la forma acostumbrada. Datis en el Real de Valencia a 22 días del mes de setiembre 1609. El Marqués de Carazena. Por mandado de su excelencia, Manuel de Espinosa."

⁶¹ *Coses evengudes en la ciutat e regne de València*, (Dietari 1589-1628, que consta de 3.394 notícies), Pere Joan Porcar. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València 1983.

⁶² *De la conversión a la expulsión*, Bernard Vincent. Historia 16, nº 18. Octubre 1977.

⁶³ Boronat, P. Op. cit.

⁶⁴ Lapeyre, H. Op. cit.

⁶⁵ Boronat, P. Op. cit.

⁶⁶ *Década de la Historia de la Insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia, 1610-1611*, Gaspar Juan Escolano.

⁶⁷ L'embarcament i expulsió per Moncofa es va produir el 31 d'octubre de 1609 segons va escriure mossèn Esteve Cardona "Aniversaris perpetuats del loc de benigafull de la vall de uxo fundats per mi m^o esteve cardona despues de la expulsió dels moriscos que fonc a 31 de Octubre de 1609. Epígrafe en "Libre de aniversaris" del Archivo de la citada parroquia." Garcia, H. Op. cit.

⁶⁸ Lapeyre, H. Op. cit.

⁶⁹ Peñarroja, L. Op. cit.

⁷⁰ *Gojos de Sant Antoni del porquet* que encara es canten a la cercavila de Fondegulla el dia 17 gener.

⁷¹ Aquesta estrofa es cantava, des d'antic en aquest poble de la Plana Baixa, el 6 de desembre, dia de Sant Nicolau. Per la vesprada, els xiquets i xiquetes amb les mares i posteriorment amb els mestres, anaven a la Bota, a l'assut de les Alqueries, a jugar i berenar una rugueta amb una llonganissa fregida o torrada, sense cap guarnició. Els pares preparaven als xiquets unes espases de fusta per jugar (combatre, lluitar), mentre cantaven la cançoneta. A les xiquetes les mares els posaven un llaç al cabell. Encara ara grups d'homes majors s'ajunten a dinar al restaurant Savarin o d'altres restaurants i després de "que fossen pus alegres de menjar e del vi que beurién" com deia el rei Jaume I al *Llibre dels Feits*, cap. 250, fan "combats" amb

espasetes de fusta, preparades per a l'ocasió, mentre tothom canta la cançó. Amb l'arribada de la Democràcia, a les escoles de Borriana, s'ensenya la cançoneta en valencià. "*Sant Nicolau, sant beneit, confessor de Jesucrist, visca el rei, mora el gall, quatre-cents per a un cavall. Tris, tras. Llonganissa menjaràs. Tris, tras. O a espasa moriràs.*"

⁷² Porcar, P. J. Op. cit.

⁷³ El dia 13 de març de 1613, el Cavaller Comptador Major del Duc, Antonio de Vilalta, preparà un informe, amb diversos testimonis, per tal de quantificar les pèrdues que li ocasionà l'expulsió al Duc. Un testimoni serà Matheo Estevan, soguer, de la Vall d'Uixó, de setenta anys, farà una comparativa de les cases, abans i després de l'expulsió, i manifestarà: "*y en Castro, Fondiguilla y Benisabdon sesenta casas también de moriscos... al presente ay... pobladores cristianos viejos... con sus mujeres y familias, y en los Lugares de Castro i Fondiguilla, ay veynte y cinco casas pobladas también, ascistiendo personalmente, y el Lugar de Benisabdon no esta poblado, lo que dixo saber este testigo por lo que tiene dicho y por ser el testigo uno de los pobladores de esta Valle de Uxon*" (Peñarroja, L. Op. cit.).

⁷⁴ El títol *Ducs de Cardona i Sogorb* abandonarà, en 1676, la propietat de la corona aragonesa per passar a les mans dels ducs de Medinaceli, família noble castellana, que tenia associat, des de 1520, "*Grandeza de Espanya.*"

⁷⁵ *Carta Pobra de Castro i Fondegulla de 28 de juny de 1613*, donada per Joan Sanç de Sant Martí, secretari i procurador de l'excel·lentíssim Senyor N'Enric Raimon Folch, duc de Cardona i Sogorb, marquès de Comares, senyor de la Vall d'Uixó i baronia d'Eslda.